

לשקר יש רגליים

"לשקר", כדברי הפתגם הידוע, "אין רגליים", אבל אין משמעות הדבר, שהוא אינו זקוק להן. עלילת 'אל-אקצא בסכנה' נשענת על רגל שקרית ענקית שסופה לקרוס. בלעדיה, היא לא הייתה שורדת זמן כה רב. הפלסטינים ומוסלמים רבים בדורנו טוענים כלפי ישראל שהיא "מבקשת להרוס את אל-אקצא" ולבנות במקומו את בית המקדש, באתר שבו לא שכן כלל בית המקדש; שבית המקדש של היהודים בהר הבית הוא 'אל-מזעום', רוצה לומר: המתיימר, השקרי, המומצא או המדומיין; שליהודים אין כל זיקה להר הבית וגם לא לכותל המערבי.

מדובר בעלילה על גבי עלילה, בשקר כפול: המוסלמים הרבים שמשוכנעים כי אל-אקצא בסכנה, משוכנעים עתה, בנוסף, כי אל-אקצא 'שלהם', שבסכנה, שוכן במקום שבו מעולם לא שכן המקדש 'שלנו' – שאינו אלא זיוף והמצאה.

חלק מהלגיטימציה שהטרוור שואב לעצמו מהעלילה נשען על התוספת הזאת. שהרי לגיטימי יותר להעליל ולרצוח יהודים כדי "להגן על אל-אקצא השבוי ולשחררו מידי היהודים שזוממים להחריבו", כאשר ישראל והיהודים "זוממים לפגוע במקום", שזיקתם אליו שקרית ומזויפת. כך מעצים השקר שתומך בעלילה את הלגיטימציה לרצוח בשמה. מנקודת המבט של מפגעי 'אל-אקצא בסכנה' ותומכיהם, הם אינם רוצחים את מי שקשור בכל נימי נפשו להר ולהיסטוריה שלו, רק כדי 'לכבוש' את ההר מידיו. מנקודת המבט שלהם הם רוצחים גם זייפני היסטוריה, שכלל אינם קשורים למקום. הם מבקשים שההר 'ישוחרר' גם תודעתית: שהסיפור ההיסטורי והדתי שלהם ינצח. פרק זה (הנספח לספר) מבקש להפריך גם את בסיס השקר הזה, ולהוכיח כי אינו אלא משענת קנה רצוף.

כדי לעמוד על ממדי הכוזב, צריך לשוב הרחק לאחור אל השביל שבו צעדו המוסלמים עצמם לאורך כ-1,350 השנים האחרונות, השביל שממנו הם סטו רק בדורות האחרונים. בניגוד למצג השווא ולהכחשה הגורפת שבה מוסלמים רבים נוקטים היום ביחס לקשר היהודי להר הבית ולמקדש ששכן בו, הם עצמם היו אלה שזיהו את הר הבית עד מלחמת ששת הימים – ללא כל פקפוק או שאלה – כמקום מקדש שלמה, וכאתר שבו דוד נשא את תפילותיו. יתרה מזאת: שלמה ודוד, כנביאים חשובים

באסלאם, נתפשים כמי שהניחו בהר הבית את היסודות לבניית המסגדים שם. למרות זאת מרחיקים כיום אנשי דת ומנהיגים מוסלמים את בית המקדש היהודי מההר למקומות כהר ציון, שכם ואפילו תימן.¹

לא זו אף זו: רבים מהשמות ומהמינוחים שהמוסלמים עשו בהם שימוש לאורך השנים בנוגע להר הבית, ובראשם: 'בית אל-מקדס', שהוא תרגום השם העברי: בית המקדש, שאובים מהעבר היהודי של המקום, שעליו הוקמו לפני כ-1,350 שנה שני היכלי התפילה המוסלמיים. כיום אומנם רווח השימוש המוסלמי בשם בית אל-מקדס ביחס לירושלים, אולם בעבר הקדום כינו המוסלמים בשם בית אל-מקדס את הר הבית גופו. העם היהודי ומדינת ישראל אומנם אינם זקוקים למקורות המוסלמיים – אשר מזה יותר מ-1,350 שנה מזהים את הר הבית כמקום המקדש – כדי להוכיח את זיקתם למקום. אלא שעל רקע הפולמוס בעניין זה והחלטות עוינות נגד ישראל בזירה הבינלאומית, שמאמצות את הנרטיב המוסלמי החדש,² יש ערך להציג דווקא את התייעוד והמקורות המוסלמיים המרכזיים לזיקה היהודית לירושלים, להר הבית ולמקדש. מוסלמים רבים משכיחים כיום את התייעוד הנרחב הזה. מההשקחה קצרה הדרך לשכחה וזו מולידה שקר. על השקר הזה נשענת כיום העלילה וממנה שואב טרור 'אל-אקצא בסכנה' את ההשראה והלגיטימציה שלו לרצח יהודים.

כתבי אל-טברי

אל מול האשמת ישראל במזימה "להרוס את מסגד אל-אקצא ולהקים את בית המקדש המדומה תחתיו",³ או טענות חוזרות ונשנות שהכותל כלל לא שימש לתפילה יהודית לפני 1917;⁴ אל מול התבטאויות בעיתון הרשמי של הרש"פ, שמכנות את ט' באב, יום האבל הלאומי של העם היהודי: "יום השנה של מה שמכונה 'חורבן בית המקדש'",⁵ ואף אל מול הגדרתו כזיוף של מדליון זהב, שעליו סמלים יהודיים מובהקים כמנורה, שופר וספר תורה, שנמצא 50 מטרים בלבד מהר הבית בחפירה ארכיאולוגית מסודרת⁶ – נפנה תחילה לחכמי ההלכה המוסלמית ומפרשיה לדורותיהם. המוסלמים בני דורנו נתלים בהם כאילנות גבוהים בעיניים רבים, אך כשהדברים נוגעים להיסטוריה של הר הבית – הם כאילו נמחקים.

ראש וראשון להם, כך דומה, הוא ההיסטוריון הפרסי אבו ג'עפר מוחמד בן ג'ריר אל-טברי (838-923), שהיה אחד הפרשנים הראשונים, הבולטים והנודעים של הקוראן והמסורות המוסלמיות. אחד מכתבי היד העתיקים שלו, נושא חותמת של אל-אזהר – מוסד הלימוד החשוב ביותר של האסלאם הסוני בעולם – צולם והוברח לפני שנים אחדות מקהיר על ידי נוהא חסיד (שהיא מוסלמית במקור), ונמסר למזרחן יליד ביירות,

למרגלות הר הבית. מדליון זהב בן כ־1,400 שנה, מעוטר בתבליט המנורה, שופר וספר תורה שנמצא בחפירה באזור העופל ע"י ד"ר אילת מזר (אוריה תדמור. כל הזכויות שמורות לד"ר אילת מזר)

ד"ר אדי כהן, מאוניברסיטת בר אילן. כהן פרסם אותו ב־2016. הטקסט כשלעצמו לא חידש דבר. הוא הופיע עוד קודם לכן במסגרת הפירוש לקוראן של אל־טברי, שיצא לאור בכמה מהדורות. אף על פי כן, ככתב יד מקורי שצילמו הוברח מאל־אזהר, הוא הצליח לעורר עניין. אל־טברי כותב שם, בין היתר, כי "בית אל־מקדס (הר הבית), נבנה על ידי שלמה, בנו של דוד, והיה עשוי מזהב, מפנינים, מאודם ומאבן החן – פרידוט, רוצף בכסף ובזהב ועמודיו היו מזהב".⁷

התיעוד הזה, מפי אושיית אסלאם כאל־טברי, סותר כמובן את 'השיפוח' שערכו מוסלמים רבים להיסטוריה של הר הבית בשנים האחרונות. הוא מנוגד לטענות הפוכות, שעל פיהן "האגדה של המקדש השקרי היא פשע הזיוף ההיסטורי הגדול ביותר",⁸ ולספרים שלמים שנכתבו ברוח זאת.⁹

בספרו ההיסטוריה של השליחים והמלכים, מתייחס אל־טברי להר הבית עוד כמה פעמים כאל מקומו של בית המקדש,¹⁰ ואף מזהה את יצחק ולא את ישמעאל כגיבורו של סיפור העקידה.¹¹ את מעורבות דוד ושלמה בבניין מסגד בהר הבית מנסח פרשן הקוראן המפורסם באופן שחופף, בפרטים לא מעטים, דווקא את מהלך הקמת המקדש כפי שהוא מתואר בתנ"ך. תיאור זה אופייני לתיאורים דומים נוספים באסלאם, שמלמדים על זיקה חזקה והמשכיות למסורות יהודיות.

"...דוד רצה להתחיל לבנות את המסגד ואללה גילה את אוזנו ואמר לו: הרי זה בית מקודש. אתה טימאת את ידיך בדם ולא תבנה. אולם יהיה לך בן אשר אמליך אותו אחרך ושמו יהיה שלמה. אותו אנקה מן הדם. כאשר מלך שלמה הוא בנה את המסגד וקידש אותו. דוד היה בן מאה, כאשר שמע על הנביא מוחמד... ותקופת מלכותו הייתה ארבעים שנה".¹²

עבור אל־טברי, שלמה (סולימאן בן דאוד [דוד]) הוא הנביא המרכזי שעמד מאחורי הבנייה בהר, שעליו הקימו המוסלמים את מסגדיהם. הגיאוגרף המוסלמי מוחמד אל־אדריסי,¹³ שביקר בירושלים במאה ה־12, מתאר אף הוא את "הר הבית שבנה שלמה בן דוד", ואף מוסיף כי **"...בקרבת הפתח המזרחי מפתחי כיפת הסלע, נמצא ההיכל שכונה קודש הקודשים, והוא הדור למראה..."** וכן הוא מעיד כי הר הבית **"...שימש מקום עלייה לרגל בתקופת היהודים ולאחר מכן נלקח מידיהם והם הוצאו ממנו עד תקופת (שלטון) האסלאם"**.¹⁴ גם יאקות בן עבדאללה אל־רומי אל־חמווי (1179-1229), ביוגרף וגיאוגרף מוסלמי, בספרו לקסיקון המדינות, משתמש בביטוי 'בית המקדש' וכאשר הוא מתאר את מיקומו הוא כותב, בין היתר:

"...הרי זו ירושלים (בית אל־מקדס) ודבריו לבני ישראל: קבענו עימכם מפגש בציזו הימני של הר הזיתים, הווה אומר – ירושלים (בית אל־מקדס)".¹⁵ ובהמשך, בהתייחסות מפורשת למקדש הוא מוסיף: "...שלמה הציב בבית המקדש (בית אל־מקדס) דברים מפליאים ובהם הכיפה אשר ממנה תלויה השלשלת ... ואילו באשר לאל־אקצא, הרי שהוא נמצא בצד המזרחי, בכיוון הקיבלה, ויסודו בפעולתו של דוד עליו השלום..."¹⁶

אל־טברי, אל־אדריסי ויאקות אינם לבד. תקי אל־דין אחמד בן תימיה (1263-1328), תיאולוג ופרשן אסלאמי סוני מהאסכולה הסלפית,¹⁷ מתאר אף הוא את אזור מסגד אל־אקצא, כאזור שאותו בנה שלמה. אבן תימיה חוזר לימים בהם כבש עומר את ירושלים, וכורך יחדיו את אל־אקצא והמקדש:

"מסגד אל־אקצא הוא שמו של כל המסגד אשר בנה שלמה עליו השלום. חלק מן האנשים החלו לבנות בשם אל־אקצא את מקום התפילה אשר בנה עומר בן אל־ח'טאב עליו השלום בחזיתו. התפילה במקום זה אשר בנה עומר עבור המוסלמים טובה לאין ערוך מאשר בשאר חלקי המסגד. כאשר פתח עומר את בית המקדש, היו על הסלע כמויות עצומות של אשפה, משום שהנוצרים רצו לבזות את מקום התפילה, שאליו נשאו היהודים את תפילותיהם. עומר עליו השלום הורה לפנות את הלכלוך משם..."¹⁸

מי שמרחיב אף יותר הוא ההיסטוריון הנודע עבד אל־רחמן אבן ח'לדון,¹⁹ בן המאה ה־14, בספרו המפורסם אקדמות למדע ההיסטוריה (אחד הראשונים שנכתב על ידי היסטוריון שניסה לפעול על פי קריטריונים מדעיים, וראשון מסוגו העוסק במדעי החברה). אבן ח'לדון מתאר את הקמת המשכן במהלך מסעות בני ישראל במדבר,

את "הקמת אוהל מועד (המשכן) בגלגל" לאחר כיבוש ארץ ישראל על ידי בני ישראל, וכן את מעברו לשילה והמשך נדודיו. בעניין המקדש כותב אבן ח'לדון:

"שלמה בנה את בית המקדש בשנה הרביעית למלכותו, חמש מאות שנה אחרי מות משה... את דלתותיו וקירותיו של המקדש הוא ציפה בזהב... בגב הבניין הוא עשה גומחה כדי לשים בה את ארון הברית... כך עמד בית המקדש כל זמן שרצה אלוקים. שמונה מאות שנים לאחר בנייתו החרב אותו נבוכדנצר... אחר כך, כשהחזירו מלכי הפרסים את בני ישראל לארצם, שב המקדש ונבנה על ידי עזרא... אחר כך משלו בהם (ביהודים) בזה אחר זה מלכי יוון, הפרסים והרומאים... הורדוס בנה את בית המקדש לפי המידות של מקדש שלמה... הלני החרבה את שרידי בית המקדש שמצאה, וציוותה להשליך את הזבל והאשפה על הסלע, עד שזה נתכסה ולא נודע עוד מקומו – כתגמול למה שעשו – לפי מה שהייתה סבורה – לקבר המשיח... כך נשאר המצב עד להופעת האסלאם וכיבוש ארץ ישראל בידי הערבים... הח'ליף עומר בא בעצמו לקבל את כניעתה של ירושלים ושאל על אודות הסלע. הראו לו את מקומו... עומר חשף את הסלע ובנה עליו מסגד... לימים פיאר הח'ליף אל-וליד בן עבד אל-מלכ את בניין המסגד...".²⁰

"בקרבת אחד מפתחי כיפת הסלע נמצא קודש הקודשים", כתב אל-אזריסי במאה ה־12. הסלע המזוהה עם אבן השתייה
Chromolithograph by H. Clerget and J. Gaildrau after François Edmond Pâris, 1862. Wellcome Collection/CC (BY 4.0)

מקור מוסלמי מוערך נוסף, שמלמד על גישה מוסלמית שונה בתכלית מזו הנקוטה היום להיסטוריה היהודית של ההר, הוא ספרו של מוג'יר אל-דין אל-עלימי אל-חנבלי, ההיסטוריה של ירושלים וחברון. אל-חנבלי (1456-1521) היה היסטוריון, גיאוגרף ושופט בממשל הממלוכי. הוא נולד ברמלה, אך חי כל ימיו בירושלים, סייר בארץ ישראל וכתב ספרי מסע על ירושלים, חברון, רמלה והשפלה. מוג'יר א-דין מזהה בספרו את מסגד אל-אקצא עם מקומו של בית המקדש,²¹ ומתייחס כמה פעמים בתיאוריו ל"מסגד בית המקדש". הוא מתייחס לדוד ולשלמה הן כנביאים מוסלמים והן כצאצאי מלכות בית דוד. מוג'יר אל-דין כותב, בין היתר, כי "דוד מלך 40 שנה ובטרם מותו ציווה את המלוכה לבנו שלמה והורה לו לבנות את בית המקדש (בית אל-מקדס)",²² וכי "כאשר סיים שלמה לבנות את בית המקדש, הוא ביקש מאללה... חוכמה אשר תהלום את חוכמתו" ו"ביקש ממנו מלכות...".²³

מקום מקדש שלמה

הנה כי כן – אל מול ההכחשה המוסלמית הגורפת בדורנו, ולצד מקורות ארכיאולוגיים רבים שעוד נעסוק בהם, ניצבת עובדת יסוד אחת: במשך מאות בשנים, עד 1967, היה סיפור בית המקדש היהודי ופרטים אודותיו, ואפילו מידע על הריסתו של הבית הראשון בידי נבוכדנצר – מוטיב מושרש ובלתי מוכחש בספרות המוסלמית על כל סוגיה. בספרו מירושלים למכה ובחזרה – ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים,²⁴ מונה פרופ' יצחק רייטר עוד מקורות ערביים קלאסיים שמזהים את האתר בו ניצב מסגד אל-אקצא עם המקום בו עמד מקדש שלמה: "הגיאוגרף וההיסטוריון הירושלמי אל-מקדסי בן המאה ה-10 וחכם ההלכה האיראני מהמאה ה-14 – אל-מסתופי – מזהים את מסגד אל-אקצא עם מקדש שלמה. בשירתו של ג'לאל אל-דין אל-רומי מהמאה ה-13, מוגדרת בניית מסגד שלמה כבניית מסגד אל-אקצא והסלע שבתוך המתחם הוא בדרך כלל הזיהוי הערבי של מקדש שלמה וליבו של מתחם אל-אקצא. גם אבו בכר אל-ואסטי, שהיה דרשן מסגד אל-אקצא בתחילת המאה ה-11, מביא בספרו על שבחי ירושלים מסורות שונות המציגות את העבר היהודי של בית המקדש".

הארכיאולוג הפלסטיני ד"ר מרואן אבו ח'לף מאוניברסיטת אל-קודס, טורח בהגינות, בשונה מארכיאולוגים פלסטינים רבים, להביא מדבריו של הצליין הנוצרי ארקולף. ארקולף ביקר בארץ ישראל אחרי הכיבוש הערבי, בשנת 670, ושהה בירושלים תשעה חודשים. הוא מספר כי "על האתר שבו עמד פעם המקדש" המוסלמים הקימו מסגד.²⁵ רייטר תיעד במחקרו מסמך היסטורי רשמי של ארגון הוועידה של המדינות המוסלמיות, שבו נכתב כי "הסלע הוא המקום בו עקד אברהם את בנו (על פי המסורת

המוסלמית – ישמעאל), והמקום ממנו עלה הנביא מוחמד לשמים", וכי **"זה האתר ששלמה והורדוס בנו עליו את המקדש הראשון והשני"**. מסגד אל-אקצא – כך נכתב במסמך המדינות המוסלמיות – מתייחס לאתר בו נמצא מקדש שלמה בירושלים, על הר המוריה, מקום שהיה קדוש הן ליהודים והן לנוצרים.

דמות נוספת, בת זמננו, שמציינת ביושר כי הסלע באתר אל-חרם אל-שריף הוא אבן השתייה המוזכרת במקורות היהודיים, וכי האסלאם הקדוש הכיר בסלע ככיוון התפילה של היהודים, הוא אחד מראשי הקהילה המוסלמית באיטליה שייח' עבד אל-האדי פלאצי,²⁶ שאף ציין לא פעם כי הקוראן מבסס את זכותה של ישראל על ארץ ישראל וירושלים.²⁷

ההכחשה המוסלמית הגורפת בדורנו של כל זיקה יהודית להר הבית גולשת כידוע גם לכתליו, ובפרט לכותל המערבי.²⁸ "ליהודים אין כל זכות על הכותל המערבי", טוענים למשל שייח' עכרמה סברי, המופתי לשעבר של ירושלים, ומוסד אל-אקצא להקדש ולמורשת מוסלמית. הם גם קובעים ש"כותל אל-בוראק (הכותל המערבי), הוא אדמת הקדש אסלאמי בלעדית". אפילו נאסר פריד ואסל, לשעבר המופתי של מצרים, הסביר שלמוסלמים אסור לכנות את הקיר המערבי של מתחם הר הבית בשם: 'הכותל המערבי' אלא בשמו האמיתי 'כותל הבוראק', על שם הסוס, שעל גבו, לפי המסורת המוסלמית, הגיע הנביא מוחמד ממכה לירושלים.²⁹

'אל-היכל אל-מזעום'

אלא שגם בעניין הכותל, ממש כמו בעניין הר הבית, הפלסטינים ומוסלמים רבים בני דורנו משכיחים דברים שנכתבו על ידי מלומדים מוסלמים, ברי סמכא מבחינתם, רק במאה שעברה. הבולט שבהם הוא ההיסטוריון הפלסטיני הידוע עארף אל-עראף (1892-1973); לאומן פלסטיני מוצהר, שניהל את מוזיאון ורקפלר לארכיאולוגיה ובשנות החמישים של המאה העשרים כיהן כראש עיריית ירושלים הירדנית. עראף אל-עראף כלל את הכותל המערבי ברשימת המקומות הקדושים ליהודים בירושלים, וכתב עליו כי "...הינו החומה החיצונית של בית המקדש אשר שוקם בידי הורדוס... והיהודים מבקרים בו לעיתים קרובות ובייחוד בתשעה באב וכאשר הם מבקרים בו הם זוכרים את ההיסטוריה המפוארת והבלתי נשכחת ומתחילים לבכות...".³⁰ יתרה מזאת, בספרו תא'ריח' אל-קודס,³¹ כותב אל-עארף כי "מקום אל-חרם אל-שריף הוא על הר המוריה שנזכר בספר בראשית, שבו היה גורן ארונה היבوسی, אשר קנה דוד כדי להקים עליו את המקדש וכי שלמה בנה את בית המקדש בשנת 1007 לפנה"ס". הוא אף מוסיף כי **"בין שרידי תקופת שלמה נמצאת הבנייה שמתחת למסגד אל-אקצא"**.

"מקום אל-חרם אל-שריף הוא על הר המוריה", כתב עראף אל-עראף. נואם (במרכז התמונה) בעצרת בירושלים ב־1920 (נחלת הכלל)

המקום היה בבעלות היהודים תקופה מסוימת ואחר כך חזר לחזקת המוסלמים, שקראו לו אל-חרם אל-קודסי, משום שהיה קדוש לכל המוסלמים.³²

אפילו המועצה המוסלמית העליונה, ודווקא בימיו של 'המופתי הגדול' חאג' אמין אל-חוסייני (מחולל פרעות תרפ"ט שהתנגד באופן גורף לציונות), הוציאה לאור מדריך לתייר, שבו נכתב על הר הבית כי הוא: "אחד העתיקים בעולם. קדושתו נובעת מזמנים קדומים (אולי אף פרה היסטוריים). זיהויו כמקומו של מקדש שלמה הוא מעבר לכל ויכוח", וכי "זוהי גם הנקודה, על פי האמונה המקובלת על הכול, שעל אודותיה נאמר (שמואל ב כד, כה) 'ויבן שם דוד מזבח לה' ויעל עולות וזבחים".³³

עד שנת 2000 עוד ניתן היה למצוא מדריכי תיירות מעטים שהודפסו ברמאללה, המכירים במקומו האמיתי של מקדש שלמה בהר הבית.³⁴ פרופ' סרי נוסייבה, נשיא אוניברסיטת אל-קודס שבמזרח ירושלים, לשעבר – נציג הרש"פ בעיר ובן למשפחה מוסלמית מכובדת היושבת בירושלים מאז המאה ה־7, נמנה אף הוא עם הפלסטינים הבודדים שהעזו לצאת נגד תופעת הכחשת המקדש. בספרו המשותף עם אנתוני דוד, היה הייתה ארץ, התייחס נוסייבה לגישתו של ערפאת לאחר כישלון פסגת קמפ דייויד (ספטמבר 2000), לפיה הוקם בית המקדש של שלמה בתימן. "כששמעתי זאת", סיפר נוסייבה, "נתמלאתי פחד שמא היושב ראש מאבד קשר למציאות".³⁵ נוסייבה הכיר בכך שחכמי האסלאם בני דורנו אכן מעוותים את ההיסטוריה של ירושלים והזכיר שגם "מדריכי תיירות שהודפסו בסוריה לפני מאה שנים קראו לשטח שבו ניצבת כיפת הסלע – בית המקדש היהודי", וכי "הדברים נכתבו כדבר מקובל".³⁶

סטיה נוספת מהנרטיב המוסלמי הנוכחי, ודווקא מימינו אנו, תיעד החוקר והמזרחן ד"ר ירון עובדיה במסגרת אתר האינטרנט הממשלתי 'מורשת ישראל בהר הבית'.³⁷

עובדיה הצביע לאחרונה על ספר שיצא לאור בערבית ב־2017, כתבי/ספרי שלמה, שסוקר את תולדות המלך שלמה ובניית בית המקדש. בכתבי שלמה נכתב, בין היתר, ששלמה עסק לאורך שבע שנים בבניית המקדש במקום גורן ארונה היבوسی, וכי המקדש עמד שם עד שהבבלים החריבו אותו ב־586, "...ולאחר מכן בנה אותו שוב זרובבל באישור המלך הפרסי כורש... לאחר מכן שיפצו אותו המכבים, ואחריהם שיפץ אותו הורדוס בשנת 26 לפנה"ס..."³⁸.

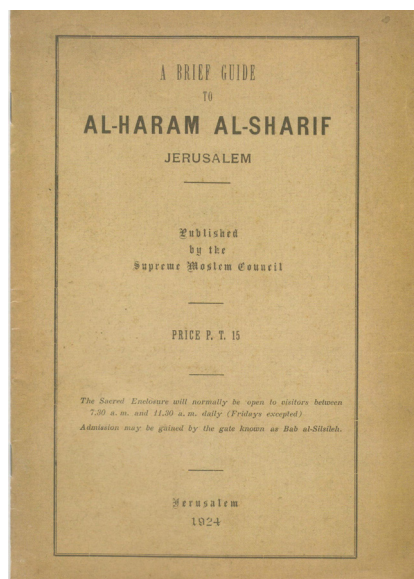
נסיגת הפלסטינים מהאמת ההיסטורית, שגם הם הכירו בה בעבר, התרחשה מעט לפני מלחמת ששת הימים, אך בעיקר לאחריה. כבר בשנת 1966 הדפיסה המועצה המוסלמית העליונה מחדש את המדריך המקוצר לאל־חרם אל־שריף. היא ציטטה בו מדבריו של עארף אל־עארף על הכותל המערבי, אך השמיטה מהם התייחסות קודמת של ההיסטוריון המוסלמי לקדושת הכותל המערבי ליהודים ובחרה להדגיש דווקא את קדושת הכותל למוסלמים.³⁹ נחלשה גם הנחרצות בה נקטה המועצה המוסלמית העליונה במדריכי אל־חרם אל־שריף שהוציאה בשנות ה־20 וה־30 של המאה ה־20, באשר לזיהויו של הר הבית כמקום מקדש שלמה. כך, לדוגמה, במדריך שפרסמה המועצה בשנת 1990 כבר נוסחו הדברים אחרת: "היופי והשלווה של מסגד אל־אקצא בירושלים מושך אלפי מבקרים בני כל האמונות מדי שנה. יש המאמינים שזה היה מקומו של מקדש שלמה עליו הברכה והשלום, שנהרס בידי נבוכדנצר בשנת 586 לפני

and there, ascending the flight of steps which lead up to the disused building on the right, you will see the whole area spread before you. The view shown on the frontispiece (Fig. 1) was taken, although at a considerable altitude, from the very spot where you are standing.

The two principal edifices are the Dome of the Rock, on a raised platform in the middle, and the mosque of al-Aqsa against the south wall. Other buildings which we shall consider later lie dotted about here and there. On the left, along the east wall, the double portals of the Golden Gate appear. On every side, trees break the prospect, which lend a peculiar charm to the scene.

The site is one of the oldest in the world. Its sanctity dates from the earliest (perhaps from pre-historic) times. Its identity with the site of Solomon's Temple is beyond dispute. This, too, is the spot, according to the universal belief, on which "David built there an altar unto the Lord, and offered burnt offerings and peace offerings". (1)

But, for the purposes of this Guide, which confines itself to the Moslem period, the starting-point is the year 637 A.D. In that year, the Caliph Omar occupied Jerusalem and one of his first acts was to repair to this site, which had already become sacred

"זיהויו של האתר עם מקדש שלמה היא מעל לכל ספק", נכתב במדריך על הר הבית שהוציאה המועצה המוסלמית העליונה ב־1924 (באדיבות גבי ברקאי)

הספירה, או מקומו של בית המקדש השני, שנהרס לחלוטין על ידי הרומאים בשנת 70 לספירה, אם כי אין מסמכים היסטוריים או עדויות ארכיאולוגיות המאששות זאת.⁴⁰ עיינו הרואות, אפוא, כי מקביעות נחרצות במשך יותר מ-1,350 שנה שינו מוסלמים רבים את גישתם ל"יש מאמינים", ובימינו כבר מכונה בית המקדש היהודי ששכן בהר הבית: 'אל-היכל אל-מזעום', כשהמילה היכל מתייחסת למקדש שלמה והמילה מזעום, שפירושה שקר – לשקריותו.

'חפיפה' יהודית למוסלמים

ברקע התיעוד המוסלמי הקדום והעשיר של הזיקה היהודית להר הבית, עומד כמובן הדמיון המובנה והלא מקרי של האסלאם ליהדות, שממנה הוא ינק ישירות בימי הבראשית שלו. מוחמד הושפע רבות מן היהדות ומן היהודים, שהיו שכניו בחצי האי ערב (חג'אז), בעיקר בעיר מדינה.⁴¹ הוא ניסה, כידוע, ללא הצלחה, לאסלם חלק מהם ואף קרא למאמיניו להתפלל לכיוון ירושלים (הקיבלה הראשונה), בניסיון לשכנע את יהודי מדינה להתאסלם. רק לאחר שסירבו, הורה למאמיניו להתפלל לעבר מכה.⁴² כבר בראשית דרכו, אימץ האסלאם מסורות יהודיות מובהקות כמו איסור אכילת חזיר, סדר תפילות יומי, נוהג ברית המילה, ימי צום, בניית בתי תפילה וגם – ספרות קודש פרשנית, מעין 'תורה שבע"פ'. פרופ' חוה לצרוס יפה, מהחשובים שבחוקרי תרבות האסלאם, מציינת במחקריה כי חומרים יהודיים רבים הוטמעו בדרך זו או אחרת בקוראן⁴³ (סיפורי האבות, סיפור אברהם והפסילים, סיפורי יוסף, משה, דוד ושלמה⁴⁴). את הפרק ה-17 שלו, 'סורת המסע הלילי', מקדיש הקוראן לבני ישראל. הפרק פותח במסעו הלילי של מוחמד ממכה למסגד אל-אקצא, ומייד אחר כך מזכיר את מתן התורה למשה ורומז לחורבן שני בתי המקדש.

לא זו אף זו: חדית'ים וסופרים מוסלמים קבעו שניתן לזהות פסוקי קוראן שנלקחו מ'התורה האמיתית' ומספרי תנ"ך. כך למשל, תיאורים אגדיים אודות התאסלמותו של החכם היהודי כעב אל-אחבר בשנת 638 מספרים שלפחות עשרה פסוקים מפורשים בקוראן היו מצויים ב'תורה האמיתית'. הוגה הדעות אל-גזאלי (מת ב-1111) העיד אף הוא על כך וכן אבן קים אל-ג'וזיה (מת ב-1350), שכותב: "...חלקים (מפסוקים אלה) מצויים בתורה, שהם (היהודים) מחזיקים ברשותם וכן בנבואות ישעיהו ובספריהם של נביאים אחרונים..."⁴⁵.

יצחק יהודה גולדציגהר, החוקר היהודי הגדול של דת האסלאם (1850-1921) העיר פעם בהקשר זה, כי בעיית האותנטיות ההיסטורית של ספרות החדית' המוסלמית של הסונה (שבחלקים נכבדים שלה כמעט זהה או דומה לטקסטים יהודיים שקודמים

לה – נ.ש.), מזכירה לו את אמרת חז"ל במסכת חגיגה: "כל מה שתלמיד ותיק עתיד להורות בפני רבו, כבר נאמר הלכה למשה מסיני". לצרוס יפה מעירה, כי רעיון זה, "מנוסח באסלאם באמרה פרדוקסלית המיוחסת לנביא מוחמד עצמו: 'כל דבר יפה – אנוכי אמרתיו, בין אם אמרתיו, בין אם לא אמרתיו'". אם להסתמך על מימרה זו – הרי שאת תרבות האסלאם הקדומה כלל לא הטרידה האוטנטיות של המיוחס למוחמד או למשנתו.⁴⁶

גם חכמי האסלאם הרבים שתיעדו בכתביהם את הזיקה והבכורה היהודית בהר הבית לא היו מוטרדים בזמנם מהעובדה, שכשהאסלאם הגיע להר הבית, הוא קיבל אותו לידיו כבר 'יד שנייה'. לרבים אולי יישמע הדבר מפתיע, אך כוהני הדת והמלומדים המוסלמים ינקו את עדויותיהם הקדומות אודות הזיקה היהודית להר הבית, שבו שכן בית המקדש, מהבנה היסטורית ודתית פשוטה: **המניע הראשוני לקידושו של הר הבית באסלאם ולבניית המסגדים שם, היה השיבה אל המקום הקדוש בו עמד בית המקדש, תוך ניסיון להחליף, שם ובכלל, את 'הדתות הבטלות' – היהדות והנצרות – באסלאם, 'הדת העליונה'.** כיום כבר ניתן להציג מסכת מסודרת של מקורות וראיות לכך – מגובה על ידי היסטוריונים, מחקר עדכני ומומחי אסלאם.⁴⁷

המקורות המשכנעים ביותר לקיומו של המקדש ולבכורתם של היהודים בהר – שעמים יתקשו להתמודד גם 'מלומדים' מוסלמים שמשכתיים כיום את ההיסטוריה מחדש – עוסקים בשלב שבו נבנתה כיפת הסלע: תקופתו של הח'ליף החמישי מבית אומיה, עבד אל-מלכ. **המקורות הללו מלמדים על מעין 'חפיפה' שהיהודים עשו בהר עם המוסלמים,** כדי לסייע להם להכיר את המתחם ואת אבן השתייה וגבולותיה. ההיכרות שהיהודים ערכו למוסלמים עם ההר התרחשה מייד לאחר שהמוסלמים כבשו את ההר מידי האויב המשותף: הביזנטים.

יתרה מזאת: מחקריהם של מלומדים ידועים, מבכירי חוקרי האסלאם בימינו, מלמדים כי **בימיה הראשונים של כיפת הסלע התקיימו קווי דמיון רבים בין טקסי הפולחן שנערכו במקום לבין אלו שנהגו בבית המקדש.**⁴⁸

הארכיאולוג פרופ' דן בהט עוסק בתהליכים אלה בספרו הר הבית – טופוגרפיה, ארכיאולוגיה והיסטוריה (שעומד לראות אור בקרוב), במסגרת פרק שסוקר את תולדות הר הבית בתקופה המוסלמית.⁴⁹ "המקורות היהודיים", מגלה בהט, "רובם ככולם מן הגניזה הקאהירית", מלמדים כי "זקני היהודים הם שהכירו למוסלמים את גבולות אבן השתייה",⁵⁰ סלע הצח'רה, שהיה מכוסה באשפה ושפכים – גבולות שמהם גזרו המוסלמים את קווי הבניין של מבנה כיפת הסלע, מעל הסלע הקדמוני.

"המוסלמים, שידעו על הקשר היהודי להר הבית ולירושלים, כיבדו את היהודים במאות הראשונות לקיום כיפת הסלע ומסגד אל-אקצא בהר הבית, בעבודות תחזוקה במקום –

טאטוא של רצפות ושטיחי המסגדים, מילוי הנרות בשמן או ניקוי המקוואות שם. יש על כך לא מעט עדויות, אחת מהן היא של מוג'יר אל-דין, בן המאה ה-15, שנחשב על ידי המוסלמים כבר סמכא להיסטוריה המוסלמית הקדומה של ירושלים.⁵¹

עדות נוספת, מוקדמת יותר, ככל הנראה מהמאה התשיעית, מובאת על ידי פרופ' עמיקם אלעד:

"והיו לו (למסגד?) עשרה משרתים יהודים (משמשים בקודש – נ.ש.)... הם התרבו והיו לעשרים איש... הועסקו בניקוי הלכלוך של האנשים בעונות העלייה לרגל ובחורף ובקיץ, ניקוי מקומות הרחצה לטהרה מסביב למסגד אל-אקצא... זולת זאת היו לו קבוצה של משרתים יהודים שהיו עושים את הזכוית למנורות, את הספלים הגדולים ... ודברים אחרת זולת זאת...".⁵²

מקור אחר, שבהט מביא, מעיד אף הוא על כך שעבד אל-מלכ נתן רשות למשפחות יהודיות לעבוד בעבודות תחזוקה במסגד אל-אקצא ובכיפת הסלע,⁵³ ואף להתפלל בשערי הר הבית.⁵⁴ בהט סבור "שתחילה איפשרו המוסלמים ליהודים להתפלל על ההר ... אלא שמאוחר יותר, כנראה במאה התשיעית, הם גורשו משם, אך הותר להם להמשיך להתפלל ליד שערי".

הסופר המוסלמי אבן עבד רביה, "שכתב על ירושלים", מציין בהט, "העיד כבר בשנת 913, כ-200 שנה בלבד אחרי שהוקמה כיפת הסלע, שכיפת השלשלת בהר הבית, שכיום מזוהה כאלמנט מוסלמי, נקראה בשם זה מכיוון שבזמנם של בני ישראל, שכנו במקום בית הדין היהודי ושלשלת צדק ניסית, שדובר שקר לא היה יכול לאחוז בה".⁵⁵ מקור נוסף, שבהט מביא, מלמד כי הואיל והיהודים היוו כוח כלשהו בחסות המוסלמים הכובשים, ניתנה להם הרשות לבנות בית לתפילה על הר הבית, אך לאחר זמן קצר הם סולקו משם על ידי המוסלמים.⁵⁶

כאמור, בימיו הראשונים של מבנה כיפת הסלע התנהל במקום פולחן בעל דמיון מפתיע לפולחן שהיה נהוג בבית המקדש. "המוסלמים", מתארת גם ההיסטוריונית וחוקרת התקופה המוסלמית הקדומה, ד"ר מילכה לוֹי־רובין, "היו מושחים את האבן בקטורת הסמים, על פי סימניה המצוינים במקורות חז"ל. במתחם עצמו שירתו יהודים ונוצרים ולבוש המשרתים בקודש דמה מאוד ללבוש הכהנים שמתואר במקרא: כותנות הבד, המצנפת ואבנטים מבדים יקרים ומעוטרים. המשרתים בקודש אף טיהרו עצמם לפני הפולחן... ככל הנראה, המוסלמים בראשית הדרך ראו עצמם כמי שמקיימים את הפולחן של בית המקדש היהודי...".⁵⁷

במאמרה 'מדוע נבנתה כיפת הסלע; בין בית אל-מקדס לקונסטנטינופול',⁵⁸ מסכמת ד"ר מילכה לוי-רובין עניין זה:

"חשובה... העובדה – שכבר עמדו עליה בהרחבה הפרופ' עמיקם אלעד, משה שרון והרברט בוסה – שהמנהגים והטקסים שהתקיימו במבנה בשנים המוקדמות דמו לאלו שהיו במקדש; הדמיון ניכר בלבושם המיוחד של עורכי הטקסים (הכוהנים), במעמד המיוחד של ימי שני וחמישי, בטקסי הטהרה שקדמו לפולחן, בצורת השימוש בקטורת, בקריאה לתפילה ועוד. אף שכל אלה התקיימו פרק זמן קצר בלבד, הם מלמדים בבירור על הסיבה לבחירה הראשונית במקום". רובין מספרת עוד כי "על סמך מאפיינים אומנותיים הנתמכים על ידי מקורות מוסלמים, מצאו שתי חוקרות, פרסיליה סוצ'ק ובעקבותיה רעיה שני, כי מלכתחילה נועד מבנה כיפת הסלע להיות שחזור של מקדש שלמה".

גם פרופ' עופר לבנה-כפרי, שתחום מחקרו העיקרי הוא הספרות הערבית והתרבות המוסלמית בימי הביניים, עומד על כך שמסורות מוסלמיות ביטאו את כאבם של היהודים על חורבן הבית ואת תקוותיהם לחידושו על ידי המוסלמים. רבות מן המסורות הללו מופיעות בספרות שבחי ירושלים (פדאלל בית אל-מקדס), שלבנה-כפרי ואחרים חקרו אותה. אחת הבולטות שבהן, שלימים צונזרה ורקעה היהודי טושטש, מביטה את תחושת הכאב היהודי על חורבן בית המקדש, ואת הקשר הראשוני של האסלאם ליהדות. מסורת זו מצוטטת על ידי אבן אבו אל-מעאלי אל-משרף בן אבן אל-מרג'א בן אברהם אל-מקדסי (המאה ה-11):

"כעב אל-אחבאר (שהיה כנראה יהודי מומר – נ.ש.), הוא מצא כתוב באחד מספרי הקודש: (התבשרי) ירושלים (אירושליים) והיא בית אל-מקדס והסלע (הצ'ורה) ויש קוראים לה ההיכל (אל-היכל). אני אשלח אלייך את עבדי עבד אל-מלך והוא יבנה אותך ויקשטך. ואני אשיב לירושלים את שלטונה כבראשונה ואכתיר אותה בזהב וכסף ובאבנים יקרות. ואשלח אלייך את ברואי ואציב על הסלע את כס כבודי. אני הוא האלוקים הריבון, ודוד מלך בני ישראל".⁵⁹

אם לא די בכך – הנה עובדה רלוונטית נוספת, שסותרת לחלוטין את ההכחשה הגורפת של הפלסטינים, כיום, לזיקה היהודית להר הבית ולירושלים: גם מטבעות אומיים, שעליהם מופיעה המנורה המפורסמת של בית המקדש, בצירוף טקסט מה'שהאדה' (הכרזת האמונה האסלאמית⁶⁰), מלמדים עד כמה הושפעו המוסלמים בראשית דרכם על הר הבית מבעלי המקורים – היהודים. המטבעות הללו, שנטבעו בימי שושלת בית אומיה (661-750),⁶¹ תוארכו על ידי החוקרים לתקופה שבין ימי עבד אל-מלך לראשית

המנורה כסמל יהודי-מוסלמי. מטבע אומיי עם סמל המנורה היהודי לצד טקסט מהכרזת האמונה המוסלמית (אוסף אברהם ומריאן שוואר סופר, מוזיאון ישראל, ירושלים)

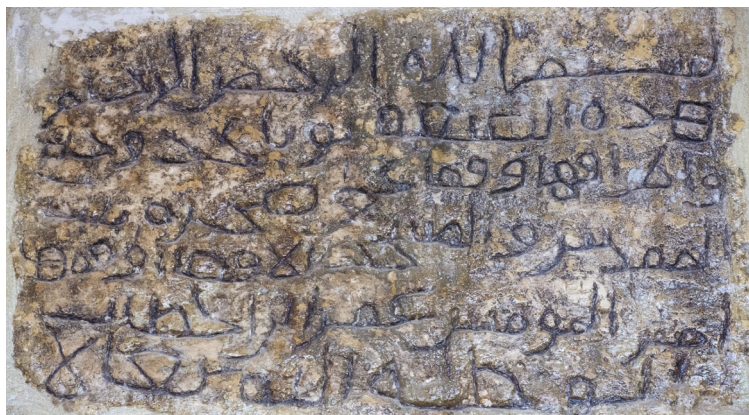

התקופה העבאסית. אין זה מן הנמנע שאף נטבעו בירושלים, אם כי אין ביטחון בדבר, אך המטבעות עם המנורה, סמל יהודי מובהק, הוטבעו לבטח על ידי שלטון מוסלמי. פרופ' דן בר'ג מצא שני טיפוסים מטבעות מהתקופה האומיית שנשאו על גביהן את ציור מנורת המקדש.⁶² האחד הציג מנורה בעלת שבעה קנים והשני מנורה בעלת חמישה קנים. ד"ר יואב פרחי העלה הסבר אפשרי לשוני.⁶³ הוא הזכיר כי בברייתא מפורשת שהתלמוד הבבלי חוזר עליה שלוש פעמים,⁶⁴ נאסרת עשיית מנורה דומה לזו שהייתה במקדש. "אם נניח בזהירות שמטבעות אלה הוטבעו (עבור המוסלמים – נ.ש.) בהשפעה יהודית או אפילו על ידי יהודים" משער פרחי, "אזי ייתכן שחורט הרושמות – או מי מטעם האחראים לטביעה – ראה פסול בהצגת המנורה בעלת שבעת הקנים והחליט לשנותה..."

אישוש לעדויות הרבות שהבאנו כאן ניתן בשנת 2016 גם על ידי הארכיאולוגים אסף אברהם ופרץ ראובן. השניים פרסמו כתובת בת למעלה מאלף שנה, שנתגלתה במסגד של הכפר נובא, סמוך לחברון. הכתובת מעידה כי בראשית התקופה המוסלמית אכן כונה מבנה כיפת הסלע בשם 'בית אל-מקדס', בזיקה לבית המקדש שפעל שם קודם לכן.⁶⁵ הכתובת העתיקה קבועה מעל גומחת תפילה במסגד שנבנה בימי הח'ליף עומר בן אל-ח'טאב (634-644 לספירה), וזו לשונה: **"בשם אללה הרחמן הרחום. הנחלה הקדישה נובא בנבולותיה ושטחיה (היא) הקדש לסלע בית אל-מקדס ומסגד אל-אקצא, הקדישה אמיר המאמינים עומר בן אל-ח'טאב למען אללה יתעלה".** הגילוי של צמד החוקרים, שעירער את הנרטיב החדש והמומצא של מוסלמים רבים אודות היעדר כל קשר וזיקה יהודית להר הבית, עורר עליו את חמתם של מוסלמים רבים והוא זכה להשמצות, לנאצות ולתגובות זועמות ברחבי העולם הערבי.⁶⁶

הנה כי כן – השימוש בשם 'בית אל-מקדס' אינו מקרי. הוא נגזר, כפי שראינו, מההשפעה של מסורות יהודיות על התפתחות האסלאם בראשית ימיו. אין כיום מוסלמי משכיל שאינו יודע שירושלים נקראה במשך מאות בשנים 'בית אל-מקדס'

כיפת הסלע היא בית אל־מקדס,
קובעת למעשה 'כתובת נובא' (אסף
אברהם)

(בית המקדש).⁶⁷ שני הארכיאולוגים שחשפו את כתובת נובא עוסקים כבר שנים בחקר 'הקשר היהודי-מוסלמי' במאות השביעית והשמינית לספירה. גם הם, כמו בהט, בר"ג ופרחי, תיעדו כלים או מטבעות מוסלמיים עם מוטיבים יהודיים, בעיקר מוטיב המנורה,⁶⁸ שמחבר בין מסורת יהודית מובהקת לבין עולם האסלאם הקדום.

שיתוף פעולה ותחרות

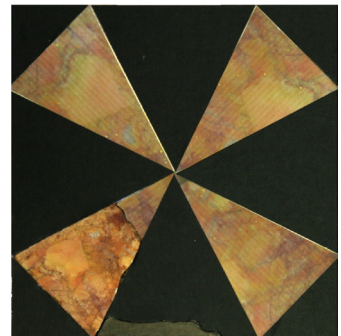
ראשית המפגש בין יהודים לבין מוסלמים בהר הבית מרחיק אפוא עד לראשית ימי שלטון האסלאם בהר. היה זה שיתוף פעולה משולב בתחרות. היהודי כעב אל-אחבאר (כעב מן ה'חברים', החכמים היהודים, שכבר הוזכר כאן, ושעל פי עדויות רבות התאסלם) הוא האיש שעל פי המקורות ההיסטוריים הדריך את הח'ליף עומר אל מקום המקדש.⁶⁹ עומר, על פי מסורות מוסלמיות, הוא שליקט ופינה מהר הבית (יחד עם אחרים) אשפה וגללים רבים, שהביזנטים השליכו לשם כדי לפגוע ביהודים.⁷⁰ חוקר היהדות, יהודה אבן שמואל, מצא כי היו יהודים שראו בכיבוש המוסלמי של ירושלים את ראשית הגאולה ותלו בעומר בן אל-ח'טאב, בונה המסגד הראשון (מעץ) בהר הבית, תקוות גדולות.⁷¹ המוסלמים, מצידם, כך מסתבר, ראו עצמם כמחדשי המסורת על מקדש שלמה הקדום, שאת קיומו הם מכחישים היום.

זיהוי מוסלמי נוסף של הר הבית כמקום המקדש לקוח מתחום האומנות: רישומי ציור של הר הבית בכתבי יד אסלאמיים החל מסוף המאה ה-12. גם הציורים הללו ממחישים את תפיסת האסלאם בעיני עצמו כהמשך של הדת היהודית. פרופ' רחל

מילשטיין,⁷² שהתמחתה בחקר ציורים מיניאטוריים על נושאים דתיים, גילתה כי תיאורי 'בית אל-מקדש' המוקדמים ביותר צוירו או הודפסו באמצעות לוח עץ או מתכת על תעודות שהחזיקו בידיהם עולי הרגל למכה. מי מעולי הרגל שהוסיפו למסעם גם את ירושלים, זכה בשלב מסוים לתוספת של ציורי 'אל-חרם אל-שריף'. הר הבית משורטט שם כשורה אופקית של תאים, שהמרכזי ביניהם מזוהה באמצעות המילים: **'כיפת בית המקדש'**.⁷³

זהב, פנינים, אודם ופרידוט

הארכיאולוגיה, שחוקרת את עברה של התרבות האנושית באמצעות ממצאים מבטן האדמה, מחזקת אף היא את התיאור ההיסטורי אודות בית המקדש שבהר הבית. הנה דוגמא אופיינית לזיקה שכזאת: דבריו של אל-טברי, מהמאה התשיעית, שכבר הובאו כאן, מתארים את בית המקדש כעשוי מזהב, מפנינים, מאודם ומפרידוט. הטקסט של המלומד הפרסי אל-טברי מתיישב היטב לא רק עם העדויות ההיסטוריות היהודיות, אלא גם עם הממצא הארכיאולוגי במפעל סינון עפר הר הבית, שהתקיים בראשית שנות האלפיים, בגן הלאומי עמק צורים שבירושלים. במסגרת המפעל הייחודי הזה, הצליחו החוקרים לשחזר ולהרכיב מחדש דגמי אריחים מפוארים מהריצוף של חצרות המקדש. דגמים אלה הולמים במראם ההדור את 'נופי' המקדש, שאל-טברי מתאר בכתביו. שברי האריחים הללו – שברי ריצוף צבעוניים מסוג אופוס סקטילה, שנמצאו בעפר הר הבית – תוארכו בוודאות לימי בית המקדש השני. על פי ההשערה הם שימשו כרצפות בסטווים שהקיפו את מתחם המקדש וברחבות הגדולות, בהם נאספו עולי

סימוכין ארכיאולוגיים למקורות היסטוריים. שיחזור מראה המרצפות בחצרות הר הבית בימי הורדוס (באדיבות המשחזרת פרנקי שניידר וצחי דבירה)

הרגל הרבים שהגיעו לבית המקדש.⁷⁴ הרצפות הונחו שם, כפי הנראה, על ידי אומנים זרים מרומא, שהקיסר אוגוסטוס שלח לידידו המלך הורדוס (בונה המקדש והר הבית במאה הראשונה לפני הספירה).

לראשונה במחקר הארכיאולוגי, שוחזר אפוא בוודאות גבוהה מראה רצפת הר הבית המפואר מימי הורדוס, וכמה מהדגמים המפוארים ביותר שעיתרו את חצרות הר הבית ואגפיו. השחזור בוצע על ידי פרנקי שניידר, חברת צוות החוקרים, שבראשו עמדו הארכיאולוגים ד"ר גבי ברקאי וצחי דבירה. כך נמצאו לכאורה סימוכין ארכיאולוגיים מתוך עפר הר הבית, לפאר שתיאר אל־טברי. כך גם נוצקה ממשות ארכיאולוגית ייחודית נוספת לדברי התלמוד על מקדש הורדוס: "מי שלא ראה את בנין הורדוס, לא ראה בנין נאה מימיו".⁷⁵

הממצא הנדיר הזה (לצד התיאור של אל־טברי) מתכתב כמובן גם עם תיאורו של עד הראייה המפורסם יוסף בן מתתיהו, שחזה במו עיניו בריצוף זה: "מי יוכל לתאר את מרצפת הבניינים האלה, אבנים מאבנים שונות ויקרות, אשר הובאו מכל הארצות למכביר... וכל הכיכר מתחת לרקיע היה רצוף אבני צבעונים... החצר הלא מקורה הייתה מרוצפת כולה באבנים מסוגים וצבעים שונים".⁷⁶ הגמרא במסכת סוכה מתארת אף היא שורות של "אבני שישא, כוחלה ומרמרא", שמהן נבנו חלקים במקדש.

העפר, שבו נמצאו שביר המרצפות מחצר המקדש, נחפר מהר הבית על ידי המוסלמים, באופן שערורייתי וללא כל פיקוח ארכיאולוגי, בסוף שנות ה-90 של המאה הקודמת. הווקף והפגל הצפוני של התנועה האסלאמית הישראלית פרצו אל החללים התת קרקעיים של 'אורות שלמה' והסבו אותם למסגד ענק. הם הוציאו מהמקום כמויות אדירות של חומר, כ-400 משאיות שכללו כ-9,000 טון עפר, ובהם שרידים ארכיאולוגיים מכל התקופות בתולדות הר הבית. העפר פוזר בירושלים ובסביבתה,

"בעיטה בהיסטוריה של העם היהודי", אמר היוהמ"ש לממשלה אליקים רובינשטיין על הבור שחפרו המוסלמים באדמת הר הבית, כשפרצו לחללים של אורות שלמה (פרופ' דן בהט)

א

מאות אלפי ממצאים זעירים ניצלו במפעל סינון עפר הר הבית (התמונות: באדיבות צחי דבירה, פרויקט סינון עפר הר הבית)

ב

א. ראש חץ מתחילת ימי בית ראשון (המאה ה־10 לפנה"ס)

ב. מטבע מהשנה השנייה למרד הגדול נגד הרומאים ועליו המילים: 'חרות ציון'

ג

ג. מטבע כסף ועליו הכיתוב: 'חצי השקל' ו'ירושלים הקדושה'. שנה א' למרד הגדול נגד הרומאים

ד. ראש חץ שהיה כנראה בשימוש הצבא הבבלי בעת חורבן הבית הראשון

ד

משאית פורקת את עפר הר הבית בעמק צורים, מקום הסינון לאורך השנים

בעיקר באפיק נחל קדרון. הוא נאסף משם, הועבר לעמק צורים ובמשך כ-13 שנה, שבוע אחר שבוע, סונו באופן קפדני על ידי ארכיאולוגים ומספר שיא של מתנדבים – למעלה מ-200 אלף איש. המפעל המדעי-חינוכי הבלתי שגרתי הזה התנהל ברישיון רשות העתיקות, תחת חסותה של אוניברסיטת בר אילן ובמימון עמותת אלע"ד, ועד סוף 2017 סוננו כ-70% מהחומר.

למרות ההרס הרב שגרמו הווקף והתנועה האסלאמית הישראלית תוך כדי חפירת הבור באדמת הר הבית, ולמרות השימוש האגרסיבי בכלים כבדים ובדחפורים, שנועדו להכשיר כניסה רחבת ידיים למסגד התת קרקעי העצום אותו בנו ב'אורות שלמה' – הצליח מפעל הסינון להציל מאות אלפי ממצאים זעירים. אלה העידו על עברו של הר הבית ועל המלחמות והחורבן שידע. מאמרים רבים אודות הממצאים הללו כבר פורסמו בעבר.⁷⁷ נזכיר כאן בתמציתיות רק חלק מהם. גם הם מזימים את השקר, שמבקש למחוק את הפרק היהודי מההיסטוריה של הר הבית.

ימים רבים עסקו המתנדבים בעבודת הסינון. הם שלפו מתוך עפר הר הבית ראש חץ מראשית ימי הבית הראשון, שיתכן כי היה שייך לחילותיו של המלך שלמה; אבני קלע, כפי הנראה מימי הבית הראשון, שאפשר ונורו על ידי הבבלים בקרב החורבן, ואפשר שנעשה בהם שימוש מאה שנה קודם לכן, בזמן המצור על העיר בידי סנחריב מלך אשור; ראש חץ בבלי מתקופת הבית הראשון; ראש חץ מהתקופה ההלניסטית החשמונאית – אולי מזכרת מהקרב בו שחרר יהודה המכבי את הר הבית; ראש חץ שירה הצבא הרומי במלחמת חורבן הבית השני (שנת 70 לספירה); ראשי חצים מהכיבוש הצלבני וגם עדויות מקרבות מאוחרים יותר: תרמילי רובה עות'מאניים, בריטיים וישראליים.

נמצאו גם כ-7,000 מטבעות. כמחציתם נוקו וכ-17% מהם תוארכו לימי הבית השני ולתקופות נוספות שקדמו לתקופה המוסלמית. נמצאו מטבעות כסף מהתקופה הפרסית (מאה רביעית לפנה"ס), ומטבעות מימי אנטיוכוס הרביעי אפיפנס, הוא 'אנטיוכוס הרשע', שבהם מופיעה דמותו (המאה ה-2 לפנה"ס). אפיפנס הוא שהטיל, כידוע, את הגזירות הקשות על היהודים, שהובילו למרד החשמונאים. נמצאו גם מטבעות של מרד החורבן (68 לספירה) ועליהם הכתובת: "חרות ציון".

מטבע נדיר אחר שחולץ מעפר הר הבית ועורר התרגשות מיוחדת נטבע בשנה הראשונה למרד הגדול נגד הרומאים ב-66-67 לסה"נ. על פני המטבע העבה העשוי כסף, מופיע ענף עם שלושה רימונים וכתובת בכתב העברי העתיק: "ירושלם קדשה"; בגב המטבע מופיעים הכתובת: "חצי השקל", גביע העומר, ומעליו האות א' לציון השנה הראשונה למרד. מטבעות חצי השקל שימשו לתשלום מיסי המקדש, ובימי המרד החליפו את השקלים הצוריים. המטבעות הללו נטבעו, ככל הנראה, בהר הבית עצמו בידי שלטונות המקדש. הייתה זו הפעם הראשונה שמטבע מסוג זה התגלה בעפר

שהוצא מהר הבית עצמו. הגילוי העניק ממשות לטקסט הקדום מהמשנה במסכת שקלים, שמבוסס על פרק ל' בספר שמות. שם מתואר כיצד נדרש כל זכר מבני ישראל לשלם מחצית שקל למקדש.⁷⁸

ממצא נוסף מפריקט סינן עפר הר הבית, בעל זיקה ישירה לבית המקדש הראשון, הוא טביעת חותם קטנה מחרס, שבמקור הוצמדה לשק עשוי בד, שככל הנראה הכיל פיסות כסף או זהב. טביעת החותם נושאת את הכתובת: "(...ליהו/בן) אמר". משפחת אימר הייתה משפחת כוהנים מוכרת בסוף ימי בית ראשון, סביב המאות ה־7 עד תחילת המאה ה־6 לפני הספירה. פשחור בן אימר מוזכר במקרא כ"פקיד נגיד בבית ה'" (ירמיה כ', א'). הארכיאולוג צחי דבירה העריך כי "טביעה זו חתמה פריטי יוקרה שנשמרו בבית האוצר של בית המקדש, אשר נוהל בידי הכוהנים. טביעת חותם זו היא הכתובת העברית הראשונה שנתגלתה אי פעם מבית המקדש הראשון והיא מהווה עדות ישירה לפעילות המנהלית של כוהני בית המקדש הראשון".

מעפר הר הבית לוקטו גם קוביות משחק של הרומים, עימם העבירו כנראה שומרי ההר את זמנם, וכן שברים אדריכליים עם עיטורים מגולפים מימי הבית השני, שחלקם שולבו כפי הנראה במקדש עצמו. בעפר נמצאו עשרות אלפי שברי עצמות של בעלי חיים, רבות מהן חרוכות, שאולי נשרפו באש המזבח ואולי בשריפה שכלתה את בית המקדש בעת חורבנו.⁷⁹

מקווה מתחת לאל-אקצא

לצד הרס העתיקות בהר ומחדלי הרשויות במניעת ההרס הזה – הדברים התפרסמו בהרחבה בכלי התקשורת במהלך השנים⁸⁰ – חמקה לה מעין הציבור מסכת שלמה של גילויים ארכיאולוגיים, שנחשפו תוך כדי העבודות הפראיות והבלתי מפוקחות של הווקף והמוסלמים בהר הבית. אין מדובר בחשיפה רצונית, שנובעת מחפירה ארכיאולוגית מוסדרת. רשות העתיקות מהלכת בהר הבית על בהונות רגליה, כנכה עם ידיים קשורות.⁸¹ הרשויות, הן הישראליות מאז 1967, הן הירדניות בין השנים 1948–1967 ואפילו הבריטיות מאז 1917 ועד להקמת מדינת ישראל, נמנעו מלחפור בהר. המוסלמים לא איפשרו זאת. אף על פי כן, לאורך דורות, כתוצאה מבנייה ומתחזוקה שוטפת נחשפו באקראי, דווקא על ידי המוסלמים – גילויים, חלקם מרעשיים, שתועדו על ידי השלטונות וחוקרים שונים. כמעט תמיד נבעו הגילויים מתצפיות של מבקרים או מפיקוח חלקי ובלתי רשמי של אנשי אגף העתיקות (לימים: רשות העתיקות). רוב החומר הזה 'נקבר' בתיקי הפיקוח של הרשות, או בארכיון המנדטורי של מחלקת העתיקות. שנים רבות הוא לא ראה אור, בעיקר כדי שלא להביך את

המוסלמים בפרסום פרקים יהודיים ונוצריים מההיסטוריה של הר הבית, שהממצאים הארכיאולוגיים מאששים.

כך, למשל, רק לפני שנים אחדות פרסם הארכיאולוג צחי דבירה מידע חדש מהחפירות השונות, האקראיות, בהר הבית במאה השנים האחרונות. המאמר פורסם בכתב העת המדעי של אוניברסיטת בר אילן, *חידושים בחקר ירושלים*,⁸² אך התקשורת כמעט שלא התייחסה אליו. דבירה נבר בארכיון הצילומים של מחלקת העתיקות המנדטורית ומצא שם אוצר. הוא גילה ערימה של תצלומים ותיעוד רב, שאסף מנהל

המקווה מתחת לאל-אקצא (ארכיון מחלקת העתיקות המנדטורית, רשות העתיקות)

המחלקה רוברט המילטון תוך כדי השיפוצים הנרחבים שהווקף עשה במסגד אל-אקצא בשנים 1938-1942. השיפוצים נדרשו בעקבות רעידות האדמה שהתחוללו שם בשנים 1927 ו-1937. בספר המקיף של המילטון על מסגד אל-אקצא, שיצא לאור באמצע המאה הקודמת, כמעט שאין זכר לחומרים הללו. המילטון פשוט התעלם מהם. דבירה מציין שהמשותף לכל הגילויים הללו "הוא בכך שהם קודמים לתקופה הערבית הקדומה". הוא משער שאז, כבימים אלה ממש, הבדיקות והתיעוד היו תלויים בחסדיו של הווקף, ומשום כך בחר החוקר הבריטי לא לפרסם ממצאים, המעידים כי במקום עמדו מבני ציבור חשובים, לא מוסלמיים, שקדמו למסגד.

המילטון מצא, למשל, מתחת לפתח המזרחי של המסגד הנוכחי בור מים מטיח וגרם מדרגות שיוord אליו, שכנראה שימש כמקווה טהרה יהודי בימי בית חשמונאי. לאורך גרם המדרגות נראו שרידי מחיצה הדומה למחיצות שהתגלו ברבים מן המקוואות הירושלמיים.⁸³

המנהל הבריטי של מחלקת העתיקות לא היה היחיד שנרתע מלפרסם את ממצאיו. רשות העתיקות הישראלית נזהרה אף היא מאוד בפרסום ממצאים 'אגביים', שנחשפו תוך כדי עבודות המוסלמים, גם כדי שלא להביך את הווקף, וגם כדי שבעתיד הווקף לא ימנע מאנשיה לתעד ממצאים אגביים דומים. הדוגמאות רבות. הן גולשות לאחור עד השנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים ומגיעות עד שנות ה-2000 וימים אלה.⁸⁴

ב-1970, כשהווקף חפר בריכת חירום לכיבוי שריפות לאחר הצתת מסגד אל-אקצא על ידי מייקל דניס רוהאן הנוצרי האוסטרלי,⁸⁵ התגלו במקום בור גדול, תעלת גישה הנסמכת לו וקיר קדום שאבניו הזכירו אבנים הרודיאניות (ועל פי דעה אחרת – קיר תמך או חומה מימי הבית הראשון).⁸⁶ הממצאים הללו, שתועדו בזמן אמת על ידי הארכיאולוג זאב ייבין, נרשמו בתיקי רשות העתיקות ונחשפו רק בחלוף שמונה שנים על ידי חוקר הר הבית, פרופ' אשר קאופמן.

בחודשי הקיץ של שנת 2007 חפר הווקף שתי תעלות לאורך מאות מטרים באזור הרגיש ביותר בהר הבית, הרמה, שעליה ניצבת כיפת הסלע – האזור שבו, לדעת מרבית החוקרים, שכן בית המקדש. גם חפירה זו סיפקה שורה של גילויים ארכיאולוגיים. עובדי רשות העתיקות שנחשפו אליהם דיווחו על בסיסים ושברים של עמודים הרודיאניים; על כלים מהתקופה המוסלמית הקדומה וכן על ריצוף ותעלות מים קדומות. הם סיפרו על חרסים רבים, שחלקם נגנבו על ידי מוסלמים מקומיים, ואפילו על תעלת ניקוז חצובה בסלע ומקורה בלוחות אבן, עליה לא היה ידוע דבר, ממצא שהצליח להפתיע את הארכיאולוגים.

הממצא האגבי המרעיש ביותר שפורסם חלקית על ידי רשות העתיקות (על פי אישור מיוחד של רה"מ ש"באותה תקופה, אהוד אולמרט), היה 'מפלס חיים חתום' מתקופת הבית הראשון,* שהתגלה בשנת 2007. ההודעה הראשונית שפרסמה הרשות כימצה בפרטים על מהות הממצא הדרמטי, אך ציינה כי הוא נבדק על ידי צוות מיוחד שכלל בין היתר את פרופ' רוני רייך מאוניברסיטת חיפה, פרופ' ישראל פינקלשטיין מאוניברסיטת ת"א ופרופ' סיי גיטין, מנהל מכון אולברייט. רק לימים, בכנס ארכיאולוגי שהתקיים בירושלים בשנת 2016, גילה מנהל מרחב ירושלים ברשות העתיקות, ד"ר יובל ברוך, כי הממצאים החשובים ביותר במסגרת 'מפלס החיים החתום' היו קבוצה של חרסים, שברי קערות וסירי בישול וקנקנים, שתוארכו לסוף ימי הבית הראשון (ממלכת יהודה). לידם נמצאו עצמות בעלי חיים, בהמות וכן גלעיני זיתים. הגלעינים נשלחו לבדיקת פחמן 14, מבלי שלבודקים נמסר שמקור הממצאים הוא בהר הבית.

* מפלס חיים חתום מימי הבית הראשון משמעותו: שכבת קרקע שעל פי הערכת הארכיאולוגים, "נשמרה כמכלול הומוגני מימי הבית הראשון, וגם החרסים שזוהו בה, נשמרו באותו מקום ונותרו ללא שינוי מאז ימי הבית הראשון".

התוצאות תאמו את תארוך החרסים לפני 2,500-2,600 שנה. גם כאן חשיבות הממצאים הייתה בתקדימיותם: הייתה זו הפעם הראשונה שבה נחשף בהר מפלס חיים חתום מתקופת בית המקדש הראשון. הממצא גם העניק מדד ארכיאולוגי אפשרי לשחזור גבולות מתחם הר הבית באותה תקופה.⁸⁷

פרסום הידיעה הבלתי שגרתית הזאת הקפיץ גורמים מוסלמיים, שכאמור מכחישים זה שנים כל קשר בין העם היהודי לבין הר הבית. מנהל מחלקת ההקדש המוסלמי, עזאם אל-ח'טיב, מיהר לשלול את האפשרות שאכן נתגלו ממצאים מתקופת הבית הראשון. הוא פירש את הפרסום כמעשה הטעייה שנועד לחזק את טענת הריבונות הישראלית על חלק ממתחם אל-אקצא. גם ח"כ אברהם צרצור⁸⁸ הגיב באופן דומה.

קשת הניצחון של פלאביוס סילבה

ממצא מפתיע ומשכנע אחר חשף עדות לקשת ניצחון או זיכרון, שבנו הרומאים בהר לאחר שהרסו את העיר והחריבו את בית המקדש. הממצא תועד על ידי הארכיאולוג ההונגרי טיבור גרול, ששהה בארץ בשנת 2003 במסגרת לימודיו במכון אולברייט לארכיאולוגיה. במהלך ביקור שערך בהר הבית, הבחין גרול בדרך מקרה בלוח אבן, שבר של כתובת מונומנטלית, ועליו כתובת בשפה הלטינית. הוא התקרב ללוח האבן ולהפתעתו גילה עליו את שמו של הנציב הרומי פלאביוס סילבה, הורס מצדה, שמוזכר גם בכתבי יוסף בן מתתיהו. מקור הלוח היה ב'אורות שלמה'. הוא התגלה כבר ב־1996, בעת שהווקף הנמיך את מפלס הקרקע של ה'אורות'. הארכיאולוג ההונגרי ביקש מהווקף רשות לתעד ולצלם את הממצא ובאופן חריג הדבר ניתן לו. גרול פרסם את התגלית באוקטובר 2005, בביטאון מכון אולברייט.⁸⁹ הפריט עצמו מאוחסן כיום במוזיאון האסלאם שבהר הבית, אך אינו מוצג או נגיש למבקרים.

ממצא פוקח עיניים נוסף, שהמוסלמים ניסו לטשטש, נחשף מחדש על ידי ד"ר אורית פלג-ברקת מהמכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית.⁹⁰ עבודת הדוקטורט של פלג עסקה, בין היתר, בכיפות של מעבר השער הכפול (שער חולדה המערבי). בזמן בית המקדש השני, ובמיוחד בתקופת שלושת הרגלים – היו רבבות עולי רגל נכנסים למקדש דרך מעבר זה.

גילופי הכיפות של מעבר השער הכפול משוחות כיום בשכבה דקה ושקופה של סיד, ומעוטרים בדגמים צמחיים וגיאומטריים. הכיפות נמצאות בתחום הר הבית, מעבר לחומה הדרומית שלו, בחלל המכונה 'אל-אקצא אל-קדים' (הקדום). המשלחת הארכיאולוגית, שבראשה עמד בנימין מזר, תיעדה אותן כבר בשנות ה־70 של המאה העשרים. פלג-ברקת ביקרה שם שוב ב־2004 וצילמה אותן מחדש. היא מתמודדת

שריד מהתקופה ההרודיאנית.

המבואה המעוטרת של השער הכפול, בו חלפו עולי הרגל בדרכם למקדש. כיום, במסגד 'אל-אקצא הקדום' (נדב שרגאי)

בעבודתה עם הטענה שהמעבר הזה, על עיטוריו, הוא שריד מהתקופה האומיית, המאוחרת יותר.

לאחר שבחנה את העיטורים על גבי הכיפות מצאה פלג־ברקת שלסגנון הגילוף ומבחר הדגמים שלהם, יש מקבילות ברורות באמנות של שלהי ימי הבית השני. בחינה זו, כך הסיקה, "מכריעה לטובת תאריך בנייה בימיו של הורדוס...", ומכיוון שכך: "זכויות היוצרים של תכנון ועיטור המבוא של השער, שייכות לאמנים ולארכיטקטים שעבדו בשירות המלך הורדוס". "המבואה המעוטרת של 'השער הכפול' על ארבע כיפותיה", קבעה פלג־ברקת, "הינה השריד השלם ביותר שהשתמר עד ימינו מן המתחם ההרודיאני של הר הבית".⁹¹

פלג־ברקת צילמה וחקרה עוד פריט אדריכלי מסקרן שמצא את מקומו בציוד הפנימי של הכותל הדרומי, בתוך 'אורות שלמה': שבר כרכוב, מעוטר בדגמים צמחיים וגיאומטריים, שנעשה בו שימוש משני בעת בניית 'האורות'. פלג־ברקת העריכה שמקור השבר בסטיו המלכותי. לפי יוסף בן מתתיהו, הורדוס בנה אותו בקצה הדרומי של רחבת הר הבית. החלק שנראה לעין ב'אורות' (כיום – מסגד מוסלמי), שייך לחלקו העליון של הכרכוב. הוא מעוטר בשתי רצועות. אחת מהן – בדגם שריגי גפן.

לכל אלה ראוי לצרף את סיפורן של ארבע כתובות, שמספרות ומאששות, כל אחת בדרכה, את סיפור המקדש וקיומו בהר הבית. במוזיאון ישראל מוצג שבר של כתובת ביוונית מתקופת בית שני, שנמצאה בשנת 1935, בעת עבודות בכביש ליד שער האריות,

סמוך להר הבית.⁹² כתובת דומה, שנשמרה בשלמותה, שמורה עד היום במוזיאון הארכיאולוגי באיסטנבול. זו נמצאה ב־1871 בקיר בית ספר ערבי מצפון להר הבית, והסתבר כי שולבה שם בשימוש משני. היא זוהתה כשריד של בית המקדש. שתי הכתובות אוסרות על כניסת לא יהודים מעבר לסורג שהקיף את בית המקדש. הן מאיימות על העבריינים במוות, בזו הלשון: "איש נכרי לא ייכנס לפניו מן המחיצה המקיפה את המקדש ולחצר המקיפה, ומי שייתפס, יתחייב בנפשו וימות". הכתובות הללו נזכרות בתיאורי המקדש בספרו של יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים. בן מתתיהו כותב על הסורג כי "מי שעבר דרכו (להר הבית) אל התחום המקודש השני, הגיע אל סורג אבן המקיף אותו, שלוש אמות גובהו, שהיה כליל חן". בסורג נקבעו במרווחים שונים לוחות אבן שמזהירים – חלקם באותיות יווניות וחלקם באותיות רומיות – בדבר חוק הטהרה, שעל פיו אסור לנוכרי להכנס אל הקודש (מלחמות ה, ה, ב, תרגום אולמן).⁹³

לבית התקיעה כרז

כתובת 'לבית התקיעה' (באדיבות ד"ר אילת מזר. כל הזכויות שמורות לד"ר אילת מזר)

כתובת נוספת התגלתה בחפירות שנערכו לאחר מלחמת ששת הימים על ידי פרופ' בנימין מזר, סמוך לנקודה שבה פוגשים זה את זה הכותל הדרומי והכותל המערבי של הר הבית. הכתובת, שנמצאה קטועה, נחרטה על גבי אבן ששכנה בימי הבית השני בראש הפינה הדרום מערבית של הר הבית ונרשם בה: "לבית התקיעה להב[דיל בין קודש לחול]". במרום פינה זו עמד הכוהן כאשר הכריז ביום שישי בתקיעת חצוצרה על כניסת השבת, ובמוצאי שבת על צאתה. גם מעמד זה מתועד אצל בן מתתיהו וכן במשנה.⁹⁴

לא הרחק מכתובת "לבית התקיעה", על הנדבך השלישי שמתחת לבסיס קשת רובינסון, במרכז הקשת ועל גבי הכותל המערבי, נמצאה חריתה בשתי שורות בכתב עברי, המבוססת על ישעיהו ס"ו יד: "וראיתם ושש לבכם ועצמותם כדשא". לא מן הנמנע, כפי שהציע פרופ' בנימין מזר, שכתובת זו מביעה את תקוותיהם ורחשי לבם של

וראיתם וישש לבכם
ועצמותם כדשא

כתובת 'וראיתם וישש לבכם' (באדיבות ד"ר אילת מזר. כל הזכויות שמורות לד"ר אילת מזר)

יהודים שבאו לירושלים במאה הרביעית (תקופתו של קיסר רומא 'יוליאנוס הכופר', אשר התיר ליהודים לשקם את הריסות המקדש).⁹⁵

ממצא מרעיש נוסף אינו מאשר אומנם את קיום המקדש, אך הוא מאשש את נוסח ברכת הכהנים המוכר לנו מהתורה, נוסח שבו הכהנים עשו שימוש עוד בבית המקדש. מדובר בתגלית של הארכיאולוג ד"ר גבריאל ברקאי: שתי מגילות כסף זעירות גלולות, ששימשו כקמיעות והכילו את הטקסט העברי התנ"כי הקדום ביותר שנמצא אי פעם – פסוקי ברכת הכהנים מספר במדבר: "יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך... וישם לך שלום". שתי המגילות התגלו בתוך מערת קבורה מימי בית ראשון בכתף הינום שבירושלים.⁹⁶

תגלית נוספת, שמעשירה את תמונת הידע שלנו, נחשפה במהלך חפירות הצלה שערכה רשות העתיקות לפני שנים אחדות בשכונת רמת שלמה בירושלים: מחצבה עתיקה המשתרעת על שטח שגודלו חמישה דונמים לפחות. החפירה נערכה במסגרת עבודות שיזמה עיריית ירושלים לשם בניית בית ספר לילדי השכונה. באתר זה נחצבו אבני ענק ששימשו לצורכי הבנייה הממלכתית בירושלים בתקופת בית שני. ייחודה של המחצבה שנחשפה היה בגודלן העצום של האבנים, שאורכן הגיע עד כדי 8 מטרים, בדומה לאבנים שהשתמרו בחלקים התחתונים של חומות הר הבית. הייתה זו הפעם הראשונה, והיחידה עד כה, שבה נחשפה במלוא עוצמתה מחצבה מסוג זה, שאותה ניתן לקשור עם מפעלי הבנייה הכבירים של תקופת הבית השני בירושלים. השימוש באבני ענק אלה במהלך בניית מתחם הר הבית הוא ששמר על יציבותו של המבנה במשך אלפיים שנה, ללא כל צורך בשימוש במלט. בחפירה זו נתגלו גם מטבעות ושברי כלי חרס, שתוארכו לתקופת השיא של מפעלי הבנייה בימי הבית השני.⁹⁷

לצד כל אלה ניצבים כמובן כעדים אילמים ונשגבים כותלי הר הבית, חלק מנוף הקדומים של ירושלים, שהעין כה התרגלה לנוכחותם, עד שנשכח מרבים מאיתנו שגם הם חלק מהעדות לקיום המקדש. הכתלים נבנו, לדעת הכל, בתקופת הורדוס ויורשיו. מיקומם ותבניתם מתאימים היטב לתיאור בכתבי יוסף בן מתתיהו, שמתכתב היטב עם עוד שלושה ממצאים מרגשים. הללו נמצאו על ידי הארכיאולוגים רייך ושוקרון, במנהרת הניקוז ההרודיאנית העולה מבריכת השילוח (מתחת ל'רחוב ההרודיאני') עד למרגלות הפינה הדרומית של הכותל המערבי:

- פעמון זהב שתוארך לימי בית שני – ממצא ייחודי שלא נמצא מעולם בחפירה ארכיאולוגית אחרת בישראל, והוא מזכיר את הפעמונים שנרקמו על בגדי הכוהן הגדול, כפי שמתאר פרק כ"ח בספר שמות
- חרב של לגיונר רומאי בנדן מעור
- חריטה על גבי שבר חרס של מנורת המקדש. הצייר האלמוני ראה מן הסתם במו עיניו את המנורה, קודם שחרט את תבניתה על גבי החרס שעה שהסתתר במנהרת הניקוז, שמתחת לרחוב ההרודיאני, מאימת הרומאים שרדפו אחרי שארית המורדים שהסתתרה שם.

כאן היטהרו עולי הרגל בדרכם לבית המקדש. מקווה מימי בית שני למרגלות החומה הדרומית של הר הבית (באדיבות ד"ר אילת מזר. כל הזכויות שמורות לד"ר אילת מזר)

אל כל אלה יש לצרף את עשרות המקוואות העתיקים מימי בית שני, שנתגלו למרגלות החומה הדרומית של הר הבית. גם הם מצטרפים למסכת הראיות והעדויות אודות קיומו של בית המקדש במקום. העדות ההיסטורית מלמדת שעולי הרגל היטהרו בהם קודם שנכנסו לתחומיו המקודשים של בית המקדש בהר הבית.

למרות כל האמור לעיל, פלסטינים ומוסלמים רבים טוענים כיום שאין אף ממצא ארכיאולוגי המאשר את קיומו של בית המקדש היהודי על הר הבית, וכי בהר הבית עצמו לא נמצאו שרידים מבית המקדש. הם צודקים וטועים: מן המקדש עצמו אומנם לא השתמר כל שריד ארכיאולוגי מובהק, אך עושר הפריטים המעידים על עצם קיומו של המקדש בהר הבית, שרק מעט מהם נסקרו כאן, מלמד שפלסטינים ומוסלמים רבים אינם דוברי אמת. היעדר שרידים מהמקדש עצמו⁹⁸ נובע מכך שהמוסלמים מעולם לא איפשרו חפירה ארכיאולוגית מסודרת בהר הבית. כבר שנים רבות שהם מנסים להחזיק את המקל משני קצותיו: גם לאסור חפירות, וגם לטעון שאין שום שרידים.

די, עם זאת, בממצאים האקראיים והאגביים הרבים מתוך תחומי ההר – ובכלל זה מפרויקט הסינון, שהוא הדבר הקרוב ביותר לחפירה ארכיאולוגית בהר הבית – וכמובן בממצאים הארכיאולוגיים הרבים סביב לכותלי ההר ולמרגלותיו, כדי להבין שהטענות אינן מחזיקות מים. ניסיונותיהם של מנהיגים פלסטינים כיאסר ערפאת או סאיב עריקאת לפקפק בקיומו של המקדש בהר הבית או להרחיק אותו משם ולטעון שאומנם היה מקדש, אך בשכם או בתימן,⁹⁹ נובעים מסיבה אחת ויחידה: רצונם להרחיק מהר הבית סיפור היסטורי מתחרה ותודעה היסטורית ודתית מתחרה, שהרי אלה עלולים להאפיל על הסיפור ההיסטורי והדתי שלהם בהר.

זו גם הסיבה לכך, שהפלסטינים כותבים מחדש בשנים האחרונות לא רק את ההיסטוריה היהודית, אלא גם את ההיסטוריה שלהם, המוסלמית.

כידוע, ירושלים הפכה למקום השלישי בקדושתו לאסלאם לאחר שאל־אקצא, הנזכר במסע הלילי של מוחמד (סורה 17 בקוראן) זוהה על ידי הפרשנות המוסלמית הנפוצה עם ירושלים. במסורת המוסלמית הייתה ירושלים שלישית במעלה ובחשיבות, אחרי מכה ומדינה. על מכה, מדינה וירושלים נאמר כי "תפילה אחת במכה שקולה כנגד עשרת אלפים תפילות. תפילה במדינה שקולה כנגד אלף תפילות ותפילה בירושלים שקולה כנגד 500 תפילות".¹⁰⁰ על פי המחקר המודרני הח'ליף האומיי עבד אל־מלכ הקים את כיפת הסלע בשנת 691, כ־60 שנה לאחר שירושלים נכבשה על ידי הערבים. מסגד אל־אקצא הוקם בשנת 705 על ידי הח'ליף האומיי אל־ווליד, בנו של עבד אל־מלכ.¹⁰¹ מאז ובמשך כ־1,350 שנה ויותר הפכו שני המבנים לצמד בלתי נפרד. מבנה כיפת הסלע, שאינו מסגד במקור, בא לשמר, לפאר ולרומם את הסלע הקדוש שביסודו. בתוך מבנה כיפת הסלע התפללו בדרך כלל המוסלמים תפילות יחיד. לעומת זאת, מסגד אל־אקצא היה מקום תפילה לציבור רחב.

נרטיב מומצא. היסטוריה משוכתבת

כדי להתמודד עם 'הסיפור היהודי' שקדם להם בהר, שינו הפלסטינים ומוסלמים רבים את גילו של אל-אקצא, והרחיקו אותו עד לתקופה הקדם מוסלמית.¹⁰² חוקר השינוי הזה, פרופ' יצחק רייטר, העיר כי "היה זה חלק מניסיון 'לאסלם' את התקופה שקדמה להופעת בשורת האסלאם של מוחמד, ולשערב את ירושלים ואת ארץ ישראל. תהליך האסלום והשערוב הונע על ידי הצורך לטעון לזכות היסטורית, ערבית ואסלאמית על האדמה הקדושה, קודם שהיו בה בני ישראל – היהודים הקדמונים, והנוצרים".¹⁰³ לצורך כך נעשה שימוש במסורות ישנות שמייחסות את בניית אל-אקצא לאברהם, לאדם הראשון ולתקופת בריאת העולם.¹⁰⁴

הנרטיב המוסלמי החדש קבע למשל שמסגד אל-אקצא לא נבנה לפני כ-1,350 שנה – כך על פי המחקר המודרני – אלא על ידי אדם הראשון, 40 שנה לאחר שנבנה המסגד במכה. שר הווקף הירדני, עבד אל-סלאם אל-עבאדי, טען זאת כבר ב-1995. גם ההיסטוריון הסעודי מוחמד שראב גרס שאל-אקצא נבנה על ידי אדם הראשון וכך גם המופתי לשעבר של ירושלים והרשות הפלסטינית, שייח' עכרמה סברי. על פי סברי, שלמה לא בנה את בית המקדש היהודי, אלא את מתחם אל-אקצא שהוא מסגד מוסלמי. דוברים מטעם הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית מדברים בשנים האחרונות על כך שאברהם הוא שבנה את אל-אקצא לפני כ-4,000 שנה, 40 שנה לאחר שבנה את הכעבה עם בנו ישמעאל.¹⁰⁵

כדי 'לאסלם' את התקופה שקדמה להופעת בשורת האסלאם של מוחמד, גויסו אפוא מסורות מוסלמיות קדומות, שעד אז חשיבותן הייתה מבוטלת, וסביב מסגד אל-אקצא נבנו רבדים נוספים ועתיקים יותר, מוקדמים פי כמה לשנת בנייתו, ומוקדמים כמובן לנוכחות של בני ישראל בארץ ישראל.¹⁰⁶ בשנים האחרונות אף הפתיעו כמה אישים מוסלמים כשהגדירו לראשונה את אל-אקצא כשני בקדושתו ולא כשלישי בקדושתו, משמע: אחרי מכה, אך לפני מדינה.¹⁰⁷ כך למשל נהג השייח' כמאל ריאן, איש הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית.¹⁰⁸

אל הארכיאולוגיה המגוונת והמקורות המוסלמים הקדומים והרבים שמזהים את הר הבית כמקום המקדש – בניגוד לגרסאות המשוכתבות של ההיסטוריה היהודית והמוסלמית – מצטרפת כמובן מסכת של מקורות היסטוריים ידועים ומתועדים. הללו מאששים את הזיקה היהודית לירושלים ואת קיומו של המקדש. אלה אינם עניינו של חיבור זה, אבל פטור בלא כלום אי אפשר: התנ"ך, המשנה, הגמרא, המדרשים והמפרשים היהודים הרבים, מעידים כולם על עבודת המקדש וקיומו לאורך שנים רבות בהר הבית שבירושלים. כמה מן המקורות המפורסמים ביותר לעניין זה הם מסכת מידות שבמשנה, שמציינת בין היתר את מידות הר הבית, ואף מזכירה את משרת

'איש הר הבית',¹⁰⁹ שהמחזיק בה היה אחראי בין היתר על משמרות הלויים שהוצבו בחמשת שערי ההר. מסכת אחרת במשנה, מסכת פרה, מזכירה את הר הבית כתחנה האחרונה במסלול השוורים, שמביאים ממעיין השילוח את התינוקות הטהורים נושאי המים לטקס שחיטת הפרה האדומה בהר הזיתים שמול הר הבית. דוגמה אחרת מצויה בתיאור המשנה את טקסי הבאת הביכורים לבית המקדש שבהר הבית.¹¹⁰

לכך יש להוסיף את כתבי ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלוויס) שכבר הוזכרו כאן, שראה במו עיניו את המקדש וחורבנו.¹¹¹ פלוויס מתאר בהרחבה רבה את בית המקדש השני בהר הבית וגם את תהלוכת הניצחון הרומאית שבה נישאו שלל כלי המקדש. תהלוכה זו מתועדת גם על גבי הקשת שהקים טיטוס ברומא, שמנציחה את כיבוש ירושלים בשנת 70 לספירה. על קשת טיטוס חקוקים ציורים ותבליטים של כלי המקדש, הנישאים שלל בידי דמויות של חיילים רומים. גם ספרו המצוין של חוקר הר הבית, פרופ' אשר קאופמן, הר הבית – היכן מקומו של קודש הקודשים, שיצא לאור באנגלית ב־2004, שופך אור מובהק על מקום המקדש שבהר והזיקה היהודית אליו. קאופמן מחדד ומדייק בספרו את העובדות בסיפור קודש הקודשים, המקום הקדוש ביותר ליהודים בעולם בכלל ובתחומי הר הבית והמקדש בפרט.¹¹²

ההתעקשות המוסלמית כיום למחוק כל קשר בין העם היהודי לבין הר הבית ולהכחיש באופן גורף את קיום המקדש שם, מחילה בפועל את ההכחשה גם על הנצרות ומקורותיה, שהרי בברית החדשה יש למעלה מעשרים התייחסויות לישו ולתלמידיו במקדש ובהר הבית. ההיסטוריון פרופ' ירון צבי אליאב¹¹³ מזכיר באחד ממאמריו, כי פרקים חשובים בילדותו של ישו אירעו במקדש. הנער ישו התבלט בקרב התלמידים לומדי התורה שבמקדש. שמעון מברך את הבאים וצופה את משיחיותו של ישו העולל בעת הקרבת קורבן היולדת ופדיון הבן במקדש, וחלק מן המסורות ממקמות גם את הניסיון עם השטן בקרן המקדש. בעיקר בולט הדבר בשלב העיקרי והמשמעותי במסעו האחרון של ישו – שרשרת האירועים שיצרה את השיא בחייו: הסעודה האחרונה, המשפט, הצליבה והתחייה, שהתרחשו כולם בירושלים.¹¹⁴

לשיא הגיחון מגיעה ההכחשה הפלסטינית את ההיסטוריה היהודית בהר הבית, ואגב כך גם את המקורות הנוצריים בעניין – בסוגיית 'עריסת ישו'. העריסה היא גומחת שיש מהתקופה הרומאית, שנמצאת בתוך חדרון קטן בפינה הדרום מזרחית של 'אורוות שלמה' שבהר הבית. המסורת הנוצרית, שאומצה על ידי המוסלמים, מייחסת לגומחה זו את המקום שבו הונח ישו לאחר שאימו מרים הציגה אותו בבית המקדש, 40 יום לאחר לידתו. במאות קודמות נהגו עולי רגל מוסלמים לפקוד את המקום ולקרוא לידו את סורת מרים שבקוראן.¹¹⁵ עד היום מזהים המוסלמים את המקום כ'עריסת ישו', למרות שישו היה יהודי וההיסטוריה שלו קשורה קשר בל ינתק למקדש שבהר הבית, שאת קיומו שם הם כאמור מכחישים. כדי לפתור לעצמם קושי זה, החלו הפלסטינים

בשנים האחרונות להגדיר את ישו כפלסטיני, ולעיתים אף כ'שהיד הפלסטיני הראשון'. בעמדה זו – בניגוד למחקר ההיסטורי ולאמונה הנוצרית – החזיקו למשל אישים כיסר ערפאת, ג'יבריל רג'וב או המופתי של ירושלים, שייח' מוחמד חוסיין. הם ופלסטינים רבים אחרים נהגו כך למרות שהמונח פלסטיין הופיע לראשונה בהיסטוריה כאשר הרומאים שינו את שמו של מחוז יהודה לסוריה פלסטינה, כעונש ליהודים לאחר מרד בר כוכבא, דהיינו, יותר מ-130 שנה לאחר הולדת ישו. מבחינה כרונולוגית היסטורית, צירוף המילים ישו ופלסטיני לא ייתכן וברור שמדובר בזהות מומצאת.¹¹⁶

על הקשר היהודי להר ולמקדש מעידים מקורות פגאניים מרכזיים וכן מקורות נוצריים רבים. כך, למשל, מוזכר המקדש על ידי היסטוריונים פגאניים שחזו בו כמו עיניהם ולא הושפעו מהמסורות היהודיות או הנוצריות,¹¹⁷ כמו למשל ברוסוס (מאה 3 לפנה"ס), שמזכיר את נבוכדנצר מלך בבל. הקטאיוס איש אבדרה (סביב 300 לפנה"ס), שהעליל על היהודים כי סגדו לפסל בדמות חמור שהוצב בבית המקדש. מנדר איש אפסוס (מאה 2 לפנה"ס), שמזכיר את חירם מלך צור ואת שלמה, ממסיס איש פטרה (סביב 200 לפנה"ס), דודורוס סיקולוס (מסציליה, מאה ראשונה לפנה"ס), שמתאר את המצור של אנטיוכוס השביעי על ירושלים. סטראבון (מאה ראשונה לפנה"ס), טקיטוס (מאה ראשונה לפנה"ס), שמתאר את בית המקדש, ורבים נוספים.¹¹⁸

מאוחר יותר מעידים גם מקורות נוצריים מרכזיים על הקשר היהודי להר ולמקדש: הנוסע מבורדו (שנת 333), שמתאר טקס יהודי שנתי על יד 'האבן הנקובה' בכותל המערבי או בהר הבית. הנוזיר בר צומא (המאה החמישית), שמתאר חגיגה יהודית שנתי בחג הסוכות בהר הבית החרב, או הירונומוס, מאבות הכנסייה (מאה רביעית), שמתייחס בכתביו להקפדה היהודית לציין מדי שנה את יום ט' באב, יום חורבן בית המקדש.¹¹⁹ גם הבישוף הארמני סאבוס (המאה ה-7) מזכיר בכתביו את המקדש וכך גם ההיסטוריון והנוזיר הביזנטי תיאופנס (המאה ה-8), שמתאר כיצד השתלט עומר על "מה שהיה בעבר בית המקדש שבנה שלמה..."¹²⁰.

הן המקורות הנוצריים הרבים והן המקורות המוסלמיים הקדומים – הרבים אף יותר – סותרים לפיכך את ההכחשה המוסלמית בת ימינו של כל זיקה וקשר יהודי להר ולירושלים. על רקע זה נקל להבין גם את הסירוב המוסלמי העיקש והעקבי לאפשר חפירות ארכיאולוגיות – ולו זהירות – בהר הבית. סירוב זה מעוגן כבר דורות בחשש מקריסת הבלעדיות המוסלמית המדומה על המקום, ומהאפשרות שיימצאו עדויות ארכיאולוגיות לבכורה או לעצם הקיום היהודי שם.

זאת היא גם הקרקע עליה צמחו התייחסויות מוסלמיות מזלזלות, ברוח תגובתו של הקאדי, להערתו של הקיסר הגרמני וילהלם השני, אשר ביקר בהר ב-1898. הקיסר הביע אז צער על כך "שאין עורכים חפירות באתר כה חשוב", אך הקאדי שליווה אותו נשא כבר אז את עיניו אל השמים, ואמר כי רצוי "שאדם יכון את עיניו ומחשבותיו

כלפי מעלה, לשמים, במקום למטה למעמקים".¹²¹ זה גם בית הגידול של התבטאויות מאוחרות יותר בדורנו, כמו זו מ-2009, של כמאל ח'טיב, באותה עת סגן יו"ר הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית בישראל. ח'טיב הבטיח ליהודים ש"תשעה באב" – יום החורבן הלאומי שלהם – "יימשך לנצח".¹²² 110 שנה מפרידות בין שני הדוברים, אך קו אחד קושר בין דבריהם ודברי דומיהם הרבים: חשש, שלא לומר חרדה, מפני האפשרות שכזביהם יחשפו.

- מקרב ערביי מדינת ישראל הביעו תמיכה בזכות קיומה של המדינה ו־39% התנגדו לזכות זו. 58% מהנשאלים סברו שיש קשר היסטורי־דתי בין היהודים לארץ ישראל, לעומת 35% שסברו שאין קשר כזה. ראו: ברוך רון, 'קרובים קרובים', מוסף 'שישי שבת' של עיתון ישראל היום, 23.11.2017.
- נאום אבו מאזן בפני העצרת הכללית של האו"ם, ב־20 בספטמבר 2017. ראו בעניין זה: יהונתן דחוח הלוי, 'מסע ההונאה של אבו מאזן נמשך', באתר המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 1.10.2017.
- להעמקה בעניין הטרור העממי ולרשימת מקורות נוספים בעניין זה ראו: 'הטרור העממי', באתר מרכז המידע למודיעין וטרור, 3.10.2017.
- להעמקה בעניין זה ראו: 'פרס לטרור: יוסי קופרוסר, תשלומי הרשות הפלסטינית למחבלים ומשפחותיהם', באתר המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.
- מבצע 'חומת מגן' ב־2002 היה מבצע רחב היקף של צה"ל והשב"כ נגד תשתיות הטרור הפלסטיני בשטחי יהודה ושומרון. הוא התרחש בעקבות הפיגוע הקשה במלון פארק בנתניה, שבו נרצחו 30 אזרחים ישראלים. המבצע נחל הצלחה גדולה.
- יהונתן דחוח הלוי, 'האם האסלאם היא דת של שלום', אתר המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 26.12.2017.
- היסודות לשימוש באל־אקצא לצורכי טרור הונחו בזמנו של 'המופתי הגדול' אמין אל־חסייני כבר בראשית המאה העשרים, בתקופת סכסוך הכותל ו'המרד הערבי הגדול'. ראו פרק ג.
- 'ברבים', מעיר כותב היומן פיין, 'תכרנה'. 'הם באים מדארפור ובנותיה'.
- ג'יימס פיין, עתות סופה, עלים מדפדפני הקונסוליה בירושלים, הוצאת יד יצחק בן צבי, כרך שני, 1980, עמ' 441, 442.

נספח: לשקר יש רגליים

- יצחק רייטר, מירושלים למכה ובחזרה, שם, עמ' 42-31. ראו מקורות לכך שם. כך למשל טען יאסר ערפאת ב־2003 שהמקדש לא היה קיים בירושלים, אלא בתימן; חאג' זכי אל־ע'ול, שהיה ראש עיריית הצללים של ירושלים, טען ממקום מושבו בעמאן ב־2002 שהמקדש נבנה על ידי המלך שלמה בחצי האי ערב ולא בירושלים; היסטוריון סעודי בשם מוחמד שראב טען שמקדש שלמה נמצא במקום שמכונה כיום 'מגדל דוד' סמוך לשער יפו; אברהמים ענאני שחיבר ספר על אל־אקצא הרחיק את המקדש להר ציון. מורה הדרך, ד"ר ירון עובדיה, המעביר הדרכות בדגש על העולם הערבי והאסלאם, מעיד שהרחקת המקדש להר ציון רווחת גם בקרב מוסלמים עימם שוחח בסוגייה זו.
- ב־16 באפריל וב־13 באוקטובר 2016 הצביע הוועד הפועל של אונסק"ו בעד החלטות שבין השאר מגנות את ישראל על התנהגותה בנושאים שונים הקשורים להר הבית. בהחלטות מכונים הר הבית והכותל המערבי בשמותיהם המוסלמים (אל־אקצא/אל־חרם אל־שריף, ואל־בוראק). ב־26 באוקטובר 2016 אישרה אונסק"ו עוד החלטה, המציגה את הר הבית כאתר פולחן מוסלמי בלבד. ב־2 במאי 2017 אישר הארגון החלטה הקובעת שישראל היא כוח כובש בירושלים.
- אתר 'מבט לתקשורת פלסטינית', 'יד"ח על הכחשת ההיסטוריה היהודית', מדברי יוסף אדעיס שר ההקדשים של הרש"פ, אל־חיאַת אל־ג'דידה, 18.07.2018.
- שם, הטלוויזיה הרשמית של הרש"פ, 15.03.2017.
- שם, אל־חיאַת אל־ג'דידה, 24.07.2015.
- על גילוי המדליון ראו: אילת מזר, גילוי אוצר המנורה למרגלות הר הבית, הוצאת שהם, 2013. על הגדרתו כזיוף ראו: דבריו של אבו עלאא, רהמ"ש הפלסטיני לשעבר בטלוויזיה הפלסטינית ביום 11.9.2013.
- מובא באתר 'מבט לתקשורת פלסטינית': <https://www.palwatch.org.il/main.aspx?fi=871>

- 7 אבו ג'עפר אל-טברי, מוחמד בן ג'ריר בן זיד בן כת'יר, 'תפסיר אל-טברי', הוצאה לאור: מאססה אל-רסאלה, 2000, כרך 17, עמ' 358; בעניין צילום כתב היד, ראו בדף הפייסבוק של 'ניודסק ישראל' מיום 23.7.2016. נצפה ביום 21.5.2019 בקישור: https://www.facebook.com/search/top/?q=%D7%A0%D7%95%D7%94%D7%90%20%D7%97%D7%A1%D7%99%D7%93%20%D7%90%D7%93%D7%99%20%D7%9B%D7%94%D7%9F&pa=SEARCH_BOX
- 8 טענתו של הארכיאולוג המצרי עבד אל-רחים ריחאן ברכאת. מובא אצל נדב שרגאי, עלילת 'אל-אקצא בסכנה' – דיוקנו של שקר, עמ' 57.
- 9 למשל: עבד אל-תואב מצטפא, בספרו: הפרכת הלכת המקדש, מוזכר אצל: יצחק רייטר, ממכה לירושלים וחזרה, מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005, עמ' 37, 68.
- 10 מתוך הספר: ההיסטוריה של אל-טברי – ההיסטוריה של השליחים והמלכים, מאת אבו ג'עפר מוחמד בן ג'ריר אל-טברי. הוצאת דאר אל-מעארף, קהיר. למשל בכרך 1 עמ' 603: "ריעקובס ל-אורשלים, הלוא היא איליא של בית המקדש (בית אל-מקדס)".
- 11 אל-טברי כותב שם: "בקורא נמצאת ההוכחה בדבר אמיתותו של הסיפור אשר סופר על הנביא מוחמד עליו השלום. הוא אמר: 'הרי זה יצחק!...' שם, ההיסטוריה של אל-טברי, כרך 1, עמ' 249, 270, 271.
- 12 שם, כרך 1, עמ' 485. תרגום: צוות שמונה על ידי שר המשטרה לשעבר משה שחל בתקופת ממשלת רבין השנייה (1992-1996). ראו הרחבה על צוות זה במראה מקום 18.
- 13 מוחמד אל-אדריסי, יליד 1099.
- 14 אורי טל, ארץ ישראל במקורות ערביים מימי הביניים (634-1517), אסופת תרגומים, יד בן צבי ומכללת אשקלון, 2014, עמ' 106.
- 15 מתוך הספר מעג'ם אל-בלדאן (לקסיקון המדינות), פרי עטו של האימאם שיהאב אל-דין אבו עבד אללה יאקות בן עבד אללה אל-חמווי אל-רומי אל-בגדאדי, בהוצאת דאר אל-כתב אל-עלמיה, ביירות, עמ' 193, 194.
- 16 תרגום: 'צוות שחל' שם; שם, עמ' 193, 194, 195.
- 17 האסכולה הסלפית גורסת שיש לחיות על פי החוק הכתוב בקוראן ובחזית, ללא פירושים ומסורות חדשות.
- 18 מתוך הספר קובץ פסקי הלכה, של אחמד בן תימיה, כרך 24, הוצאת 'דאר אל-רחמה', קהיר, עמ' 11-13. תרגום: 'צוות שחל'. דברי אבן תימיה וכן דבריהם של חכמי הלכה ופרשנים מוסלמים קדומים שהובאו כאן לוקטו על ידי מזרחנים וחוקרים במשרד המשטרה (לימים: המשרד לביטחון פנים), בתקופה בה כיהן משה שחל כשר משטרה. על רקע החלטת אונסק"ו מאוקטובר 2016, שהגדירה את הכותל המערבי והר הבית כמקום קדוש מוסלמי, ללא ציון קדושת אתרים אלה גם ליהודים – שחל ריכז מחדש חומרים אלה והעבירם לרה"מ בנימין נתניהו. הוא הציע לו להשתמש בהם במסגרת המערכה ההסברתית נגד החלטת אונסק"ו (מכתב שחל לנתניהו מיום 31.10.2016, שאליו צורפו דברי ההיסטוריונים המוסלמים). הדברים הובאו כאן בתמצות רב; האתר הממשלתי 'מורשת ישראל בהר הבית', פרסם בסוף 2018 את מאמרו של ד"ר ירון עובדיה, 'הר הבית בכתבים המוסלמים'. גם שם מופיעים חלק מהדברים.
- 19 עבד אל-רחמן אבן ח'לדון, 1332-1406.
- 20 עבד אל-רחמן בן ח'לדון, אקדמות למדע ההיסטוריה ('מקדמה'), תרגם מערבית והוסיף מבוא והערות: עמנואל קופלביץ, מוסד ביאליק, ירושלים, 1966, עמ' 239-243. עיקרי הדברים מצוטטים אצל ד"ר ירון עובדיה: 'הר הבית ובית המקדש בכתבים המוסלמים'. היה גם היה. קישור למאמרו של עובדיה: [332](https://www.gov.il/BlobFolder/rfp/yaron_ovadia/he/heihistoria shel yirushלים וחברון, חיבורו של השופט מוג'יד אל-דין אל-חנבלי, הוצאת אל-מוחתסב, עמאן, עמ' 113. תרגום: 'צוות שחל', שם.21 שם, עמ' 116.22 שם. עמ' 121.
</div>
<div data-bbox=)

24	יצחק רייטר, מירושלים למכה ובחזרה, שם, עמ' 35.
25	שם.
26	נפגשתי עם פלאצ'י בעת שביקר בארץ בשנות השמונים של המאה הקודמת ושמעתי ממנו את הדברים.
27	נדב שרגאי, 'הקוראן: ארץ ישראל – ליהודים', באתר 'ישראל היום', 6 במרץ 2015.
28	להעמקה בעניין זה: נדב שרגאי, הכותל הנעלם, ספריית בית אל, 2016, עמ' 172-174.
29	שם.
30	עארף אל-עארף, ההיסטוריה המפורטת של ירושלים, מהדורה ראשונה, יצא לאור בעמאן שבירדן בשנת 1961 בערבית, עמ' 544. מובא אצל שמואל ברקוביץ, מה נורא המקום הזה, עמ' 258.
31	יצא לאור בקהיר, דאר אל-מעארף 1951, עמ' 16. מובא אצל ברקוביץ. שם.
32	עארף אל-עארף, תא'ד'ח אל-קודס. קהיר: דאר אל-מעארף, 1951, עמ' 16. מצוטט אצל רייטר, מירושלים למכה ובחזרה, שם, עמ' 36.
33	הפרסום יצא לאור באנגלית: מדרך מקוצר לאל-חרם אל-שריף, בהוצאת המועצה המוסלמית העליונה 1925. מובא אצל הלל כהן, תרפ"ט, הוצאת עברית וכתר, 2013, עמ' 132; ראו גם צילום שער מדרך כמעט זהה מטעם המועצה המוסלמית העליונה, משנת 1924, עם תכנים דומים, אצל: נדב שרגאי, ירושלים – אשליית החלוקה, המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 2015, עמ' 26.
34	ד"ר עאדל יחיא, ד"ר מעין צאדק וד"ר חנא עבד אל-נור (עורכים), דליל פלסטין אל-סיאחי, אל-צ'פה אל-ערביה וקטע ע'זה (מדרך פלסטין לתיירים, הגדה המערבית ורצועה עזה) (רמאללה, אל-מואסס אל-פלסטינייה ללתבאדל אל-ת'קאפי, 2000) עמ' 40, 46-47, 57. מובא אצל שאול ברטל, דרך ג'יהאד בפלסטין, שם, עמ' 250.
35	נוסייבה ודוד, היה הייתה ארץ, חייו של פלסטיני, ת"א, 2008, עמ' 312.
36	נוסייבה ודוד, שם, עמ' 385-386.
37	ראו: https://www.gov.il/he/departments/publications/call_for_bids/yaron_ovadia
38	ד"ר מנדר אל-חאייכ, ספרי/כתבי שלמה, ספרות משווה (דראסה מקארנה) הוצאת צפחאת, דמשק, 2017, עמ' 14-15. תרגום לעברית: ד"ר ירון עובדיה.
39	שמואל ברקוביץ, מה נורא המקום הזה, שם, עמ' 258, 259.
40	מצוטט מ-הלל כהן, תרפ"ט, הוצאת עברית וכתר, 2013, עמ' 131.
41	נסים דנה, למי שייכת הארץ הזאת?, שם, עמ' 189.
42	משה מעוז, מוסלמים, יהודים וירושלים, הקיבוץ המאוחד, עמ' 26.
43	חוה לצרוס יפה, אסלאם-יהדות – יהדות-אסלאם, משרד הביטחון, 2003, פרק א'.
44	נסים דנה, שם. להעמקה עמ' 112-168.
45	חוה לצרוס יפה, עולמות שזורים, ביקורת המקרא המוסלמית בימי הביניים, מוסד ביאליק, 1998, תרגם מאנגלית: אביגדור שנאן, עמ' 35, 36.
46	לצרוס יפה, יהדות ואסלאם – אסלאם ויהדות, שם, עמ' 44, 45.
47	להעמקה בעניין ראו מאמרה של מילכה לוי רובין, 'מדוע נבנתה כיפת הסלע? בין בית אל-מקדס לקונסטנטינופול, קתדרה, גיליון 170, טבת תשע"ט, הוצאת יד יצחק בן צבי, עמ' 11, 22, 23 וכן המקורות המגוונים אליהם היא מפנה שם.
48	מילכה לוי רובין, שם, עמ' 11. ראו המקורות לכך, שם, במראה מקום 8.
49	פרופ' בהט העביר אלי באדיבותו את הפרק, עוד קודם שספרו: הר-הבית – טופוגרפיה, ארכיאולוגיה והיסטוריה יצא לאור ואני מודה לו על כך. ראו גם: נדב שרגאי, 'גם האסלאם מודה', מוסף 'ישראל השבוע', ישראל היום, 3.11.2016.
50	ש' אסף ולי"א מאיר (עורכים), ספר היישוב, ספר שני, מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, ירושלים תש"ד, עמ' 18 (המקור מובא שם על ידי בהט).
51	שרגאי, 'גם האסלאם מודה', שם.

- 52 עמקים אלעד, 'הר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה', בתוך: ריבונות האל והאדם, עורך: יצחק רייטר, מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001. שם, עמ' 83. ראו שם, הערה 222.
- 53 (1) S. Arabic Box 6 (המקור מובא בספר החדש של בהט שטרם יצא לאור). וגם: מג'יר אל-דין בספר היישוב ב', שם, עמ' 19 עמודה ב.
- 54 בהט מעיר שם, כי "זוהי הרשות שהביאה ליצירת 'תפילת השערים'. מאוחר יותר איפשרו המוסלמים ליהודים להתקין בית כנסת בשער אחד, הוא שער וורן.
- 55 שרגאי, 'גם האסלאם מודה', שם.
- 56 להלן המקורות לנוכחות בית תפילה יהודי על הר הבית, בהסכמת המוסלמים, כפי שבהט מביא בפרק הסוקר את תולדות הר הבית בתקופה המוסלמית בטיטוס ספרו שהעביר לי באדיבותו: "לדיון בנושא ראו הוויכוח בין ב' דינבורג (מאסף ציון ג', עמ' 54-87) ומ' שוואבה (מאסף ציון ב', בייחוד עמ' 104-106). בהמשך אותו מאמר שוב תגובה של דינבורג שבה הוא מדבר על אותו מקום תפילה יהודי על ההר, אלא שכאן בביטחון מופחת כלשהו. ראו גם ש' אסף ול"א מאיר (עורכים), ספר היישוב, ספר שני: מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, ירושלים תש"ד, עמ' 20, שם, ב'מגילת המגלה' נאמר: "מלכי ישמעאל... הרשו לישראל לבוא אל הבית ולבנות בו בית תפילה ומדרש". בהט מצייין שזו רק עדות אחת שיש לה סיוע ממקור לא יהודי. המקור הלא יהודי הוא סבאוס (Mango, in Johns and Raby, p.7).
- 57 טלי פרקש, 'ימי אל-אקצא הראשונים: המוסלמים האמינו שהם ממשיכי דוד המלך', אתר 'וואינטל', 19.1.2017.
- 58 מילכה לוירובין, שם, קתדרה 170.
- 59 מילכה לוירובין, שם, קתדרה 170, עמ' 23. ראו שם מראי מקום 74, 75.
- 60 "אין אלוקים מבלעדי אללה לבדו ומוחמד הוא שליחו".
- 61 שושלת בית אומיה – שושלת הח'ליפים הראשונה באימפריה המוסלמית (אחרי שלטונם של ארבעת הח'ליפים הראשונים).
- 62 ראו: D.barag, "The Islamic candlestick coins of Jerusalem", *INJ*. 10 (1988-89), pp. 48-40.
- 63 יואב פרחי, 'שמות וסמלים: ירושלים במטבעות ארץ ישראל בעת העתיקה', בתוך: חקר ירושלים לתקופותיה: חומר דועת, יד בן צבי, ירושלים, 2015, עמ' 171-175.
- 64 ראש השנה כד ע"א, ע"ב; עבודה זרה מג ע"א; מנחות כח ע"ב.
- 65 אסף אברהם ופרץ ראובן, "הקדש לסלע בית אל-מקדס ומסגד אל-אקצא: כתובת הקדש מוסלמית מן הכפר נובא", מאמר בתוך: חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים י', עורכים: גיא ד' שטיבל ואחרים; איתי בלומנטל, 'כתובת ערבית קדומה...', אתר 'וואינטל', 1.11.16.
- 66 להרחבה ראו: טלי פרקש, 'תעלומת המנורה: סמלים יהודים על חפצים מוסלמים', אתר 'וואינטל-יהדות', 6.12.17.
- 67 'אין היום מוסלמי משכיל שלא יודע שירושלים נקראה במשך 300 שנים 'בית אל-מקדס' – מדברי ההיסטוריונית ד"ר מילכה לוירובין, אצל: טלי פרקש, 'ימי אל-אקצא הראשונים: המוסלמים האמינו שהם ממשיכי דוד המלך', אתר 'וואינטל', 19.1.2017.
- 68 אסף אברהם ופרץ ראובן אינם הראשונים שעוסקים בכך. קדם להם פרופ' דן ברג, שפרסם עוד ב־1988 מאמר על מטבעות מהתקופה המוסלמית הקדומה, שעליהם הופיע סמל המנורה.
- 69 הלל כהן, 'הציונות והר הבית, התנועה הלאומית הפלסטינית ואל-אקצא: מבט משווה', בתוך: המזרח החדש, כרך נ"ז, תשע"ח-2018, עמ' 123.
- 70 מילכה לוירובין, שם, קתדרה 170, עמ' 26.
- 71 מדרש נסתר ר' שמעון בר יוחאי, אצל יהודה אבן שמואל (מלקט ומבאר), מדרשי גאולה: פרקי האפוקליפסה היהודית מחתימת התלמוד הבבלי ועד ראשית האלף השישי, הוצאת מוסד ביאליק, תל אביב, תשי"ג, עמ' 178-186. מובא גם אצל הלל כהן, שם. עומר הוא שהקים מסגד ראשון מעץ בהר

- הבית. אל-וליד אבן עבד אל-מלכ, הח'ליף השישי מבני אומיה, הוא שבנה או השלים את מסגד אל-אקצא בהר.
- 72 מילשטיין הייתה החל מ-2007 פרופסור בחוג ללימודי אסלאם ומזרח תיכון באוניברסיטה העברית.
- 73 רחל מילשטיין, 'רישומים של אל-חרם אל-שריף ובית אל-מקדס בכתבי יד אסלאמיים', מאמר בתוך: *המזרח החדש*, כרך מ"ד, תשס"ד, עורך: נמרוד לוז, עמ' 145, 146.
- 74 נכחתי בעת הצגת הדברים על ידי פרנקי שניידר, שהיא מומחית לחקר רצפות מעוטרת בעת העתיקה. ראו גם: פרנקי שניידר, גבריאלי ברקאי ויצחק שמעון דבירה, 'שחזור הרצפות הצבעוניות של חצרות בית המקדש בשלהי הבית השני, בתוך: *מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה*, דברי הכנס השבעה עשר, אלול תשע"ו; אלי מנדלבאום, 'וואינט'-יהדות, 16.9.2016.
- 75 תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, דף ד', עמוד א'; מסכת סוכה, דף נ"א, עמוד ב'.
- 76 *מלחמות היהודים*, ה ה ב.
- 77 למשל: גבריאלי ברקאי ויצחק צוויג, 'חידושים במפעל סינון הר הבית, מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס השמיני, עורך: אייל מירון, אלול תשס"ז.
- 78 יצחק שמעון דבירה (צויג), 'ממצאים ארכיאולוגיים מחפירות ושיפוצים בהר הבית בזמן החדש', מאמר מסכם על הממצאים שטרם פורסם. נמסר למחבר על ידי דבירה ובאדיבותו, עמ' 9.
- 79 ארנון סגל, 'מתנערים מעפר', דף הבית, *מקור ראשון*, 11.5.2016. התמצית שהבאתי כאן לקוחה מהסיכום ב*מקור ראשון*; ראו גם נדב שרגאי, 'סודות מן ההר', 'ישראל השבוע', מוסף יום ו' של עיתון ישראל היום, 24.1.2014; נדב שרגאי, 'חפש את המטמון', 'ישראל השבוע', 'ישראל היום', 6.8.2010.
- 80 כך, לדוגמה: מסמך רקע לדיון בנושא חפירות ארכיאולוגיות בהר הבית של מרכז המחקר והמידע של הכנסת מיום 18.3.2001. הוכן על ידי יהודית גלילי, עוזרת מחקר; דו"ח מבקר המדינה בסוגיה, שהוכן על פי החלטת ועדת הכנסת לענייני ביקורת המדינה מיום 22.10.2007. הדו"ח המלא נאסר בפרסום, ופורסמה רק תמצית ממנו, אולם כתבות תחקיר רבות לאורך השנים התפרסמו בעניין זה בתקשורת, בין היתר על ידי מחבר ספר זה.
- 81 עדות מובהקת לכך ראו בספרו של שוקה דורפמן, *מתחת לפני השטח*, זמורה ביתן-דביר, 2015, בפרק: 'הר הבית בידינו?.'
- 82 צחי דבירה, 'מידע חדש מחפירות שונות בהר הבית במאה השנים האחרונות, בתוך: *חידושים בחקר ירושלים*, הקובץ ה-14, 13.11.2008, גרסה מתוקנת למאמר, כפי שנמסרה למחבר על ידי דבירה.
- 83 יצחק שמעון דבירה (צויג), 'ממצאים ארכיאולוגיים מחפירות ושיפוצים בהר הבית בזמן החדש', 2018, עדכון למאמר קודם בנושא שטרם ראה אור, שדבירה באדיבותו איפשר לי לצטט ממנו. המילטון גם חשף מתחת למסגד אל-אקצא פסיפס קדום מהתקופה הביזנטית, שייתכן והיווה שריד לכנסייה שעמדה במקום קודם הקמת המסגד.
- 84 נדב שרגאי, 'סודות מן ההר', שם.
- 85 על פרשה זו ראו: נדב שרגאי, *הר המריבה*, שם, עמ' 39-46.
- 86 דבירה, 2018, שם.
- 87 שיחה עם יובל ברוך; הודעת רשות העתיקות מאוקטובר 2007 (בידי המחבר) וכן: ניר חסון, 'רשות העתיקות חושפת ממצאים שנחפרו בהר הבית בעשור האחרון', אתר הארץ, 26.10.2016.
- 88 צרצור הוא ח"כ לשעבר מטעם סיעת רע"ם-תע"ל, שעמד בראש הפלג הדרומי של התנועה האסלאמית.
- 89 נדב שרגאי, 'לוח אבן המנציח את כובש מצדה, פלאביוס סילבה, התגלה בהר הבית', אתר הארץ, 31.01.2006; הארכיאולוג, ד"ר גבריאלי ברקאי, שילב את הפרסום של גרול במאמר מקיף על פרויקט סינון עפר הר הבית, בכתב העת אריאל.
- 90 פלג-ברקת היא מומחית לאמנות ולאדריכלות של התקופה ההלניסטית והרומאית, מפעלי הבנייה של המלך הרודוס, והארכיאולוגיה של ירושלים מימי הבית השני ועד התקופה הביזנטית.

- 91 שם. שרגאי, 'סודות מן ההר'; שיחת המחבר עם פלג-ברקת; א' פלג-ברקת, 'העיתור האדריכלי ההרודיאני, לאור הממצאים מחפירות הר הבית, ירושלים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, 2007, עמ' 347-376. Peleg-Barkat O., 2017, *The Temple Mount Excavations in Jerusalem*, 1968-1978, Directed by Benjamin Mazar, Final Reports, vol. V: Herodian Architectural Decoration and King Herod's Royal Portico [Qedem series 57], Jerusalem: Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem, pp. 121-168.
- 92 כתובות מספרות, קטלוג מס' 100, מוזיאון ישראל, תשל"ג, עמ' 166-167.
- 93 להרחבה על כתובת הסורג, ראו מאמרו של הרב פנחס אברמוביץ, מדריך ב'כפות המנעול', כאן: <https://har-habait.org/articleBody/30870>
- 94 אילת מזר, המדריך השלם לחפירות הר הבית, עמ' 34; סקירת ראיות נוספות לקיומו של המקדש ראו אצל שמואל ברקוביץ, מה נורא המקום הזה, שם, עמ' 256-261.
- 95 לכתובת: "וראיתם ושש לבכם..." הוצעו גם הסברים אחרים. עיין ב'ויקיפדיה' בערך: 'הגן הארכיאולוגי ירושלים'.
- 96 דב שרגאי, 'חופר את חיינו, ישראל היום, 11.5.2016, ריאיון עם גבי ברקאי. ברקאי מספר שם על ממצא זה ודרך גילוי.
- 97 הודעת רשות העתיקות מיום 23.9.07: "לראשונה נחשפה מחצבה שסיפקה אבני ענק לבניית הר הבית". את החפירה מטעם הרשות ניהלה אירנה זילברבד. ראו גם: דב שרגאי, 'נחשפה מחצבה שסיפקה כנראה אבנים לבניית בית המקדש השני', אתר הארץ, 23.9.07.
- 98 כאשר מדובר על שרידים מגוף המקדש, מדובר בעיקר על שרידים מהמקדש השני. ההנחה הרווחת בקרב לא מעט מהארכיאולוגים היא, שמפעל הבנייה האדיר של הורדוס בהר הבית 'מחק' חלק ניכר משרידי המקדש הראשון.
- 99 דב שרגאי, עלילת 'אל-אקצא בסכנה' – דיוקנו של שקר, שם, עמ' 55, 56. כמו כן ראו מראה מקום מספר 1 בנספח זה.
- 100 מאיר יעקב קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם, תרגם מאנגלית אהרן אמיר, ערך מיכאל לקר. הוצאת מאגנס, תשנ"ט, עמ' 124-126. ראו שם הרחבה על מימרה זו, גרסאותיה השונות ומקורותיה.
- 101 למסגד אל-אקצא שבנוי אבן קדם מסגד מעץ, שהוקם כמה עשרות שנים קודם לכן.
- 102 להרחבה על שני התהליכים: הכחשת הזיקה היהודית לירושלים וקיום המקדש וזיוף מקביל בהיסטוריה המוסלמית, ראו: דב שרגאי, עלילת 'אל-אקצא בסכנה' – דיוקנו של שקר, שם, פרק ד': 'המוסלמים משכתבים את ההיסטוריה של ירושלים'.
- 103 יצחק רייטר, מירושלים למכה ובחזרה, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 2005, עמ' 19.
- 104 שם.
- 105 רייטר, שם.
- 106 רייטר, שם.
- 107 רייטר, שם.
- 108 הדברים נאמרו בריאיון באוקטובר 2002. מובא בתוך: נמרוד לוז, אל-חרם אל-שריף בשיח הציבור הערבי פלסטיני בישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, דצמבר 2004, עמ' 28.
- 109 משנה, מידות, א, ב.
- 110 ראו לקט מקורות על ספרות חז"ל בעניין זה במאמרו של ירון צבי אליאב: 'הר הבית כמקום פולחן וכמרכז פוליטי ביהדות ובנצרות – עיון מחדש', בתוך: ריבונות האל והאדם, שם, 2001, עמ' 42-47.
- 111 בספריו: קדמוניות היהודים (ראו מהדורת א' שליט, מוסד ביאליק, ירושלים, 1944) ותולדות מלחמת היהודים ברומאים (ראו מהדורת ל' אולמן, כרמל, ירושלים, 2009).
- 112 ראו: *The Temple Mount. Where is the Holy of Holies*. Har Yeraeh Press, Jerusalem, 2004.

- 113 פרופ' ירון צבי אליאב הוא מחבר הספר: *God's Mountain: The Temple Mount in Time, Space, and Memory*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005.
- 114 לקוח ממאמרו של ירון צבי אליאב בתוך: ריבונות האל והאדם, שם, עמ' 36. ראו מראה מקום 19 שם ופירוט המקורות לכך.
- 115 עמי מיטב, ירושלים – קילומטר מרובע אחד, העיר העתיקה מדריך אתרים, 2015, עמ' 201.
- 116 תיעוד רב אודות תיאורו של ישו כפלסטיני מביא האתר: 'מבט לתקשורת פלסטינית, למשל: https://www.palwatch.org.il/main.aspx?fi=157&doc_id=8283 http://www.palwatch.org.il/main.aspx?fi=157&doc_id=13571 http://www.palwatch.org.il/main.aspx?fi=157&doc_id=9059
- ראו בעניין זה גם את דבריה של ח"כ ענת ברקו בנאומה במליאת הכנסת מיום 22.12.2015.
- 117 רשימת ההיסטוריונים הפגאניים לקוחה ממאמרו של הארכיאולוג יצחק דבירה: 'למרות שאין צורך להוכיח זאת, להלן סקירת הממצא הארכיאולוגי המעיד על הזיקה היהודית להר הבית. המאמר פורסם באתר: 'פרויקט סינון עפר הר הבית' ב־14.10.2016.
- 118 רבים משמות ההיסטוריונים הפגאניים שחזו במקדש מוזכרים אצל מנחם שטרן, וניתן לאתרם באינדקס המפורט שהכין, ששולב בסוף הכרך השלישי של ספרו: *Greek and Latin authors on Jews and Judaism* Stern, Menahem, Jerusalem, Israel Academy of Sciences and Humanities. Publication Date: 1974-1984
- 119 ירון צבי אליאב, שם, עמ' 47.
- 120 אודות דבריהם של סבאוס ותיאופנס בעניין ראו באתר 'מורשת ישראל בהר הבית', פרסום מיום 9.12.2018: 'שימועים ציבוריים – מקורות מוסלמיים'. תרגום: ד"ר ירון עובדיה.
- 121 עמוס אילון, ירושלים – שיגעון לדבר, דומינו, 1989, עמ' 188-189.
- 122 נדב שרגאי. 'קומו ונעלה ציון', אתר הארץ, 30.7.2009.